

Ranosrednjovjekovni natpisi na kamenim spomenicima s područja Šibensko-kninske županije

Ćorić, Diana

Undergraduate thesis / Završni rad

2017

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:636595>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Diana Ćorić

**Ranosrednjovjekovni natpisi na kamenim
spomenicima s područja Šibensko-kninske županije**

Završni rad

Zadar, 2017.

Sveučilište u Zadru

Odjel za arheologiju

Preddiplomski sveučilišni studij arheologije (jednopedmetni)

Ranosrednjovjekovni natpisi na kamenim spomenicima s
područja Šibensko-kninske županije

Završni rad

Studentica:

Diana Ćorić

Mentor:

Doc. dr. sc. Tomislav Fabijanić

Zadar, 2017.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Diana Ćorić**, ovime izjavljujem da je moj **završni** rad pod naslovom **Ranosrednjovjekovni natpisi na kamenim spomenicima s područja Šibensko-kninske županije** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 10. listopad 2017.

SADRŽAJ

1	UVOD	1
2	O ŠIBENSKO – KNINSKOJ ŽUPANIJI	2
3	NASTANAK I RAZVOJ RANOSREDNJOVJEKOVNE HRVATSKE DRŽAVE ..	3
4	ARHEOLOŠKA DJELATNOST NA ŠIBENSKO-KNINSKOM PODRUČJU U OKVIRIMA ISTRAŽIVANJA STAROHRVATSKIH EPIGRAFSKIH NATPISA	6
5	NOSITELJI DEDIKACIJE – DAROVATELJI I ZAVJETNICI	8
6	STAROHRVATSKI EPIGRAFSKI SPOMENICI KAO DOKAZ ETNIČKOG I POVIJESNOG POSTOJANJA HRVATA	9
7	EPIGRAFSKA BAŠTINA NA ŠIBENSKO – KNINSKOM PODRUČJU	13
7.1	Kapitul.....	13
7.2	Biskupija kod Knina.....	16
7.2.1	<i>Crkvina – Sv. Marija</i>	16
7.2.2	<i>Stupovi – Sv. Cecilija</i>	25
7.2.3	<i>Sv. Trojica</i>	27
7.3	Knin.....	27
7.3.1	<i>Spas</i>	28
7.3.2	<i>Kninsko podgrađe – Sv. Stjepan</i>	28
7.4	Uzdolje – Sv. Ivan.....	31
7.5	Cetina – Sv. Spas.....	34
7.6	Golubić.....	35
7.7	Krković.....	35
7.8	Mokro polje – Crkvina.....	36
7.9	Pađene.....	37
7.10	Gradac kod Drniša – Sv. Petar	38
7.11	Bribir	40
7.12	Otres Lukačuša.....	43
7.13	Ždrapanj kod Skradina – Sv. Bartul	45
7.14	Šibensko Donje polje – Sv. Lovro.....	47
8	ZAKLJUČAK	52
9	SAŽETAK	54
10	SUMMARY	55
11	LITERATURA	56
12	ILUSTRACIJE	58

1 UVOD

U ovom radu obrađuju se ranosrednjovjekovni natpisi s područja današnje Šibensko–kninske županije. Nakon kratkog pregleda geografskih obilježja radnog područja zadanog temom, rad donosi kratki pregled povijesnih zbivanja i nastanka srednjovjekovne hrvatske države. Težište rada usmjereno je na srednjovjekovnu epigrafsku građu nađenu na arheološkim nalazištima diljem Šibensko–kninske županije. U radu se donosi pregled epigrafskih spomenika nađenih na 14 različitih nalazišta, koji imaju iznimnu važnost za hrvatsku historiografiju i nacionalnu arheologiju.

2 O ŠIBENSKO – KNINSKOJ ŽUPANIJI

Područje Šibensko–kninske županije rasprostire se središnjim dijelom istočnojadranske obale. Županija na sjeveru graniči s Bosnom i Hercegovinom, s kojom je odijeljena Dinarskim gorjem, dok zapadni dio zauzima šibensko otočje. Karakteristično obilježje županijskog područja predstavlja izraziti krški reljef, unutar kojeg su se oblikovala veća plodna polja, kao što su Kosovo, Petrovo i Kninsko polje.¹ Krajolikom se rasprostiru i manja sušna polja, smještena jugoistočno od Ravnih Kotara, pretežno na području bukovačke zaravni na koju se naslanja Dalmatinska zagora s većim dijelom zaobalja, krškim pobrđem i dodirnim nižim zonama u priobalnom području. Na šibenski dio Zagore odnosi se srednji tok Krke s Čikolom, dok drniškim područjem prevladavaju manja polja među krškim uzvisinama, poput Petrovog polja, omeđenog gorskim, brdskim terenom i golim kršom Promine. Nižim predjelima pripada područje između Čikole i Krke s Kistanjskom zaravni s obje strane. Područje kninske Zagore obilježava raščlanjen viši pojas Dinare, pod kojim se rasprostiru udoline i polja s riječnim tokovima Zrmanje, Krke s pritokom Butišnicom i Krčićem na sjeveru Kninskog polja. Prostrani dolinski prostor Cetine, Krke i Zrmanje značajan je za prometni razvitak Kninskog i Kosovog polja od ranog srednjeg vijeka, o čemu svjedoče i starohrvatska nalazišta u Kninu, Kapitulu i Biskupiji.²

¹ A. DURMAN, 2006, 59.

² D. MAGAŠ, 2013, 194-196.

3 NASTANAK I RAZVOJ RANOSREDNJOVJEKOVNE HRVATSKE DRŽAVE

Razdoblje od 6. do 9. stoljeća obilježeno je složenim procesima u etnogenezi Hrvata, o čemu svjedoče izvori za najstariju hrvatsku povijest: *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta, nastalog krajem prve polovice 10. stoljeća, potom *Ljetopis Popa Dukljanina* iz 12. stoljeća, te *Historia salonitana* Tome Arhiđakona iz 13. stoljeća.³ Za ovaj rad važan je podatak iz Porfirogenetovog djela gdje se u 30. glavi donose podaci o tematu Dalmacije i zemlji Hrvata podijeljenoj u županije. Navode se Plivanjska, Hlijevanska, Imotska, Cetinska, Pesentska, Nonska, Sidraška, Primorska Bribirska i Kninska županija te tri županije kojima vlada ban, a to su Krbava, Lika i Gacka.⁴ Navedeni izvori nastaju u kasnijem vremenu te su drugorazredni, što se ne mora odnositi na kakvoću. O porijeklu i doseljenu Hrvata na istočni Jadran u 7. i 8. stoljeću, malo je vijesti iz povijesnih vrela.⁵

Prve vijesti koje se odnose na hrvatski etnički prostor vijesti su o ustanku donjopanonskog kneza Ljudevita Posavskog protiv Franaka i odnose se na društveno-političke odnose unutar pojedinih slavenskih plemena.⁶ U doba vladanja Ludovika I Pobožnog dolazi do sukoba između furlanskog markgrofa Kodolaha i kneza Ljudevita zbog nasilnog ponašanja prema panonskim Hrvatima. U želji da se oslobodi franačke vlasti Ljudevit poziva Karantance, primorske Hrvate i Timočane na ustanak protiv Franačkog carstva.⁷ Knez Borna se kao franački vazal suprotsavlja Ljudevitu 819. godine na Kupu. U franačkim analima Borna se 818. godine spominje kao knez Gačana (*dux Guduscanorum*), a od 823. godine kao knez Dalmacije i Liburnije (*dux Dalmatiae atque Liburniae*).⁸ Nakon sukoba s Ljudevitom Franci su se morali suočiti s rastućom bugarskom silom, koja širi svoju vlast na područje Panonske Hrvatske. Tom prilikom Bugari protjeruju franačke poglavare (*duces*) i postavljaju kneza Ratimira. Nakon smirivanja političkih prilika u franačkoj državi kralj Ludovik Njemački šalje posavskog markgrofa Ratboda da pokori kneza Ratimira, čime je Panonska Hrvatska vraćena pod okrilje Ludovikove vlasti. Kao vjeran franački vazal na tom se prostoru krajem 9. stoljeća spominje knez Braslav (880. - 896.).⁹ Od ratnih sukoba s Ljudevitom do doba kneza Trpimira,

³ N. BUDAK, 1994, 10.

⁴ M. ŠVAB, N. TOMAŠIĆ, 1994, 82.

⁵ N. BUDAK, 1994, 10.

⁶ N. BUDAK, 1994, 17.

⁷ F. ŠIŠIĆ, 1975, 84-86.

⁸ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=8816>, 6.10.2017.

⁹ F. ŠIŠIĆ, 1975, 87-89.

nisu zabilježeni nikakvi sporovi. Na moru nemire uzrokuju Neretvani, koji se s Venecijom nadmeću za prevlast. Ističu se gusarenjem kao unosnom privrednom djelatnošću, čime su mletačkim trgovcima nanosili veliku štetu. Nakon Borne i njegovih nasljednika, središte ranosrednjovjekovne Hrvatske smješta se na Klis.¹⁰

Nakon ukinuća furlanske markgrofovije Dalmatinska Hrvatska izravno je podređena franačkom caru Lotaru I¹¹ koji vlada Italijom od 822. do 825. godine, a prema Verdunskom ugovoru od 843. godine vlada i Burgundijom, te zemljama između rijeka Schelde, Massa i Rajne.¹² U to je doba dalmatinsko-hrvatski knez Mislav u sukobu s Mlečanima, nakon čega s duždom Petrom Tradenikom 839. godine sklapa trajan mir pokraj crkve Sv. Martina, koja se vjerojatno nalazila u Poljičkom primorju. Knez Mislav je u Putalju podigao crkvu Sv. Jurja i obdario je posjedima i kmetovima. Splitskoj crkvi i nadbiskupu Justinu daruje desetinu svih prihoda s kneževskog posjeda na Klisu. Mislavovo darivanje važno je s političkog gledišta, jer predstavlja prvo darivanje nekog hrvatskog vladara crkvenoj instituciji pod upravom carigradskog patrijarha. Povoljni politički odnosi između Bizantskog Carstva i franačke države u to doba, kao i stabilnost ranosrednjovjekovne Mislavove kneževine, predstavljaju čvrst temelj za uspon srednjovjekovne Hrvatske dolaskom kneza Trpimira na vlast.¹³

Zemlje Trpimirovića bile su temelj vlasti i moći, a mogle su potjecati iz dva izvorišta. Trpimirovići su zemlje baštinili po rodu ili su predstavljale dio carskog posjeda u rukama hrvatskog vladarskog vrha. Zemlje su smještene na nekadašnjem salonitanskom ageru pa se čini mogućim da su Trpimirovići, osim kneževske vlasti, raspolagali i dijelom bizantskog državnog posjeda. Uslijed navedenog može se pretpostaviti da je Trpimir došao na vlast nasljednim putem. U organiziranju državnog ustrojstva, Trpimir se oslanja na instituciju Crkve. Podno kliške tvrđave gradi benediktinski samostan u Rižinicama.¹⁴ O ugledu Trpimira svjedoči podatak da je njegovo ime uz pridjevak *dominus* oko 845. godine zabilježeno na Čedadskom evanđelistaru. Prvi spomen hrvatskog imena sačuvan je u darovnici kneza Trpimira iz 852. godine, u kojoj Trpimir daruje splitskog nadpiskupa dijelom desetine s kliškog imanja i potvrđuje stečene zemlje na hrvatskom teritoriju.¹⁵

¹⁰N. BUDAK, 1994, 18-19.

¹¹F. ŠIŠIĆ, 1975, 91.

¹²<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37212>, 6.10.2017.

¹³F. ŠIŠIĆ, 1975, 92.

¹⁴N. BUDAK, 1994, 20.

¹⁵N. BUDAK, 1994, 203.

Od Trpimira započinje razdoblje borbe za osamostaljivanje hrvatske kneževine, koja će u Branimirovo doba reformom crkvene hijerarhije te Teodozijeve obnovom i gradnjom crkava, stvoriti uvijete za sjedinjene dalmatinskog i hrvatskog teritorija. Navedene promjene u Branimirovo doba potvrđuje sedam, do sada, pronađenih natpisa s njegovim imenom. Priklanjanjem dalmatinskih biskupa Papi, postepeno se smanjuje utjecaj goleme ninske biskupije, koja na istočnom Jadranu predstavljala franačko središte iz kojeg se širi val kristijanizacije.¹⁶ Kao protutežu franačkim misionarima, moravski knez Rastislav poziva Ćirila i Metoda, čime se slavensko glagoljaštvo širi i na hrvatski ranosrednjovjekovni teritorij. Nakon Branimira, na prijestolje dolazi Muncimir. Na sačuvanom dijelu natpisa iz Uzdolja kod Knina iz 895. godine, uz ime kneza Muncimira, čita se titula *princeps* i označava potpunu centralizaciju vlasti na teritoriju tadašnje ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine.¹⁷

Doseljenje Mađara između 896. i 900. godine donosi važne promjene na području Potisja i srednjeg Podunavlja. Odjek tih promjena prepoznatljiv je i na području ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine. Tako, krajem prve četvrtine 10. stoljeća, Tomislav odbija upade Mađara na hrvatsko područje i širi svoju vlast na veći dio Panonske Hrvatske. Tadašnja sisačka biskupija, koja je pripadala patrijarhatu u Akvileji, potpada pod vlast hrvatskog vladara.¹⁸ Tijekom dvaju Sabora (925. i 928.), održanih u nadbiskupskom Splitu crkveno je ujedinjen teritorij Dalmacije i Hrvatske i uspostavljena jedinstvena crkvena hijerarhija, čime je obnovljena salonitanska metropolija. Nakon uspješnih borbi protiv Mađara i Bugara, Tomislav gradi dobre odnose s dalmatinskim gradovima, dobivši od Bizanta titulu konzula i upravu nad Dalmacijom. Time je omogućeno i političko zajedništvo hrvatskog i dalmatinskog teritorija.¹⁹ Tomislav je prvi hrvatski vladar kojeg papina kancelarija oslovljava titulom kralja, što predstavlja nastavak podizanja ugleda hrvatskog vladarskog vrha od strane rimske crkve, koja je započela s Muncimirovom titulom *princeps*, a prenositi će se na Tomislavove nasljednike.²⁰

Držislav od Bizanta 969. godine dobiva oznake kraljevske časti, kao i titulu eparha i patricija o čemu svjedoči kapitulski natpis koji uz Držislavovo ime donosi i ime suvladara ili nasljednika predstavljajući precizno utvrđenu hijerarhiju, kojom se regulira nasljeđivanje

¹⁶ N. BUDAK, 1994, 28.

¹⁷ N. BUDAK, 1994, 29.

¹⁸ F. ŠIŠIĆ, 1975, 115-116.

¹⁹ V. DELONGA, 1996, 39.

²⁰ N. BUDAK, 1994, 31.

prijestolja.²¹ Crkveni raskol 1054. će od rimskog kršćanstva odvojiti područja balkanske i istočne Evrope.²² Unatoč neprilikama, Petar Krešimir IV uz suvladara Zvonimira, nastavlja prosperitetnu politiku. Niz moćnih banova, koji započinje s Pribinom u hrvatskom kraljevstvu nose ulogu suvladara sve do propasti Trpimirovića.²³ Dolazak Dmitra Zvonimira na vlast 1075. godine istovremeno predstavlja najveći uspon ranosrednjovjekovnog hrvatskog kraljevstva²⁴ i početak nepovoljnog razdoblja u kojem će hrvatska država postupno izgubiti svoju samostalnost.

4 ARHEOLOŠKA DJELATNOST NA ŠIBENSKO-KNINSKOM PODRUČJU U OKVIRIMA ISTRAŽIVANJA STAROHRVATSKIH EPIGRAFSKIH NATPISA

Zanimanje za istraživanje srednjovjekovne latinske epigrafike pojavljuje se već u doba baroka. U djelu *O kraljevstvu Hrvatske i Dalmacije* povjesničar Ivan Lucić, uz korpus antičkih natpisa, donosi i podatke o nekoliko starohrvatskih latinskih natpisa. Tijekom 18. stoljeća isusovački red, na čelu s Danielom Farlatijem, prikuplja antičku epigrafsku građu. U tom razdoblju nastaje djelo *Illyricum Sacrum*. Tijekom prikupljanja podataka na području dalmatinskih biskupija, Farlatijevi suradnici prepisuju i starohrvatske epigrafske natpise. Kada je pod austrijskom vlašću 1821. godine utemeljen *Arheološki muzej u Splitu*, velika je pažnja posvećena istraživanju dalmatinskog područja s naglaskom na iskopavanja antičke Salone, koja provode F. Lanza i F. Carrara. Za preporodnih zbivanja u drugoj polovici 19. stoljeća potaknuto je istraživanje spomenika nacionalne povijesti predvođeno dalmatinskim svećenstvom, a pridružuju im se povjesničari među kojima su najistaknutiji Ivan Kukuljević Sakcinski, Tadija Smičiklas i Franjo Rački. Nalazom arhitrava ograde svetišta s uklesanim imenom kneza Branimira u Muću Gornjem 1871. godine postavljeni su temelji za razvoj hrvatske nacionalne arheologije.²⁵ Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće svojim se radom ističu fra Lujo Marun, Frano Radić i Frane Bulić, koji objavljuju istražene predmete i vrednuju ih u sklopu rekonstruirane cjeline.²⁶

²¹ N. BUDAK, 1994, 206.

²² J. LE GOFF, 1998, 93.

²³ N. BUDAK, 1994, 33.

²⁴ V. DELONGA, 1996, 39.

²⁵ V. DELONGA, 1996, 19-23.

²⁶ M. ZEKAN, 2009, 235.

Pregled arheoloških istraživanja na području Šibensko–kninske županije može se pratiti od 1886. godine kada se provode terensko–istraživački radovi na Kapitolu kraj Knina, prilikom čega je pronađena skupina ranosrednjovjekovnih epigrafskih spomenika. Među pronađenim spomenicima najveći značaj pripada predromaničkom kamenom natpisu s imenima hrvatskih vladara i ranoromaničkom nadgrobnom spomeniku hrvatskog dostojanstvenika. Iste godine započinju i prvi terensko–istraživački radovi u kninskoj Biskupiji koja predstavlja najmarkantnije arheološko nalazište hrvatskog ranog srednjeg vijeka s najvećim brojem zabilježenih kamenih spomenika i epigrafskih zapisa. Usporedo se istražuju i arheološki lokaliteti u kninskoj okolici: na brdu Spas, u Kninskom podgrađu, Uzdojlu, Pađenima, te u Golubiću i Mokrom polju. Nova arheološka otkrića na polju nacionalne arheologije potaknula su Luju Maruna na osnivanje *Kninskog starinarskog društva*, čiji je rad objavljivan u prvom arheološkom časopisu *Starohrvatska prosvjeta*. Daljnja arheološka istraživanja provedena su u drniškoj okolici, Gornjoj Cetini i dijelu Ravnih kotara, a nađen arheološki i epigrafski materijal smješten je u *Prvi muzej hrvatskih starina u Kninu* otvoren 1893. godine.²⁷

Prva arheološka istraživanja na drniškom području provedena su prigodom obnove crkve Sv. Petra u Gradcu pored Drniša 1897. godine. Sredinom 20. stoljeća objedinjuju se rezultati terensko–istraživačkih radova, a ubikaciju toponomastičkog nazivlja niza starohrvatskih arheoloških lokaliteta provode Lovre Katić, Ljubo Karaman i Stjepan Gunjača. U daljnjem razvoju nacionalne arheologije svojim djelatnostima se ističu Zdenko Vinski, Branko Marušić, Dušan Jelovina i Janko Belošević. U razdoblju od 1947. do 1954. godine Stjepan Gunjača provodi sustavna arheološka istraživanja na Vrhrici u neposrednoj blizini ušća rijeke Cetine. Gunjačinom ustrajnom djelatnošću utemeljen je 1976. g. *Muzej hrvatskih arheoloških spomenika* u Splitu, koji objedinjuje arheološke funduse *Muzeja hrvatskih starina* i *Društva Bihać*. Neposredno nakon osnivanja nove muzejske ustanove pod okriljem Hrvatske akademije formira se i *Institut za nacionalnu arheologiju* koji nosi istaknutu ulogu u proučavanju srednjovjekovne spomeničke baštine.²⁸

Posebnu važnost u istraživanju hrvatske nacionalne arheologije predstavlja ranosrednjovjekovni Bribir sa svojom okolicom kojoj na području Šibensko–kninske županije gravitiraju lokaliteti u Otresu, Ždrapnju kod Skradina i Krkoviću. Prva arheološka istraživanja na Bribiru provodi Luj Marun 1909. godine, a nastavlja ih Stjepan Gunjača u suradnji s

²⁷ V. DELONGA, 1996, 25.

²⁸ M. ZEKAN, 2009, 235.

Muzejom grada Šibenika. Najnovija istraživanja na Bribirskoj glavici provode se od 2014. godine u suradnji *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* iz Splita i *Muzeja grada Šibenika* s inozemnim suradnicima.²⁹ Prvi arheološki radovi kod crkve Sv. Lovre u Grušinama provedeni su pod vodstvom Luje Maruna i don Krste Stošića od 1935. do 1938. godine.³⁰ Sakralni kompleks s okolnim područjem nalazio se u posjedu kninskog kraljevskog samostana Sv. Bartolomeja. Naknadna arheološka istraživanja nastavio je Zlatko Gunjača 1977. godine, a istraživanja traju i danas.³¹

Proučavanju ranosrednjovjekovnih epigrafskih natpisa na tlu Dalmacije posvetili su se Ante Jadrijević, Branimir Gabričević, Mate Suić i Željko Rapanić kojem pripada istaknuto mjesto u istraživanju starohrvatske latinske epigrafike. Naglasak je na važnosti multidisciplinarnog pristupa u istraživanju i rasvjetljavanju tema što ih nose posvetni epigrafi, liturgijski zapisi i epitafi na kamenim spomenicima ranosrednjovjekovne Hrvatske.³²

5 NOSITELJI DEDIKACIJE – DAROVATELJI I ZAVJETNICI

U ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj kneževini i kasnijem kraljevstvu, kao nositelji dedikacije u epigrafskim natpisima, izdvajaju se dvije društvene kategorije. Prvoj skupini pripadaju pojedinci najviših svjetovnih slojeva koji se pojavljuju kao izravni dedikanti i donatori posvetnih natpisa. Uz osobno ime navodi se i titularna funkcija dedikanta i donatora.³³ Dedikacijski zapisi spominju pripadnike rodovske aristokracije (*iuppanus*), koji uz vladara, obnašanje državnu vlast (*primates populi, comes palatii*), a navode se samostalno ili uz insignije više vlasti te hrvatske vladare (*dux, dux magnus, comes, princeps, dominus, rex*) kao izravne nositelje ili pokrovitelje posvetnog čina. Epigrafski spomenici izravan su pokazatelj ustroja ranosrednjovjekovne državne hijerarhije na hrvatskom etničkom području.³⁴ Drugoj skupini pripadaju osobe ranosrednjovjekovnog crkvenog staleža (*diaconus, presbyter, abbas*), koji se na natpisima navode kao subjekti u procesu dedikacije i konsegracije sakralnih objekata. Njihova je uloga vezana za sveukupno rješenje i funkcioniranje sakralnog prostora

²⁹ A. MILOŠEVIĆ, 2017, 8.

³⁰ J. MESIĆ ur., Ž. KRNČEVIĆ, 2004, 211.

³¹ V. DELONGA, 1996, 146.

³² V. DELONGA, 1996, 27.

³³ V. DELONGA, 1996, 295

³⁴ V. DELONGA, 1996, 297.

koji u ranom srednjem vijeku, uz jaku duhovnu komponentu u procesu kristijanizacije, predstavlja ključno mjesto u društvenom i političkom životu onodobne Hrvatske.³⁵

6 STAROHRVATSKI EPIGRAFSKI SPOMENICI KAO DOKAZ ETNIČKOG I POVIJESNOG POSTOJANJA HRVATA

Starohrvatski natpisi uklesani u kamenu svjedoče u dobu vladanja hrvatskih vladara na području hrvatskog etničkog područja od 9. do druge polovice 11. stoljeća. U predromaničkom razdoblju najčešći darovatelji i dedikanti su hrvatski knezovi (*duces*), koji se u epigrafskim tekstovima spominju u dvoipostoljetnom razdoblju. Predromanički epigrafski spomenici s imenom kneza Branimira svjedoče o obnoviteljskom i graditeljskom zamahu, kada se ranosrednjovjekovna hrvatska država priklanja zapadnoevropskom krugu i rimskoj Crkvi. Svoj utjecaj u hrvatskom društvu učvršćuju i najuži vladarevi suradnici o čemu svjedoče kameni natpisi župana Gastihe iz crkve Sv. Spasa na Cetini, te bibriskog župana Pristine kao nositelja posvetnog natpisa u Ždrapnju.³⁶

U vrijeme Trpimirovića vladarski položaj potvrđuje temeljni naslov *dux Chroatorum*, koji označava etnonimsku oznaku. Uz posvetni natpis iz Šopota, spomen hrvatskog etnosa susrećemo i na donatorskom natpisu iz Kapitula u kojem knez, vjerojatno Svetoslav, nosi naslov *dux Hroatorvm*. Na natpisu iz Ždrapnja i natpisu iz Nina susreće se naslov *dux Sclavorum* koji se navodi kao odrednica etnopolitičke pripadnosti u Branimirovo doba. U latinskim se tekstovima navodi različito (*Clavitnorum = Sclavorum; Sclavitnorum*) zbog lakše prilagodbe latinskog jezika fonetskim i morfološkim oblicima hrvatskog jezičnog sustava. Pravilno sastavljen natpis na epigrafičkom spomeniku proizlazio je iz tekstovnog predloška i stečenog znanja sastavljača. U starohrvatskom epigrafskom korpusu znatno je češći oblik navođenja hrvatskog imena o čemu svjedoče mnogi fragmenti i dočeci latinskih natpisnih tekstova (*C/h/roati, -orum*). Učestali spomen hrvatskog imena na predromaničkim i ranoromaničkim kamenim natpisima potvrđuje etnopolitičku odrednicu ranosrednjovjekovnog hrvatskog društva s izdvojenom rodovskom aristokracijom, uz vladarski vrh i širi sloj etnika (*gens Chrvatorum*).³⁷

³⁵ V. DELONGA, 1996, 302.

³⁶ V. DELONGA, 1996, 297.

³⁷ V. DELONGA, 1996, 321.

Hrvatski epigrafski korpus u najvećoj je mjeri prisutan na području antičke Liburnije, koje će se u kasnijim srednjovjekovnim izvorima navoditi *in Hrvatiis*, a potvrđeno je u nizu vladarskih natpisa. Epigrafski izvori ranog srednjeg vijeka također su pokazatelj procesa promjene vladarskih titula *dux – rex*. Na trabeaciji ograde svetišta iz Šopota čita se dvojna titula (*Branimero comes dvx Crvatorvm cogita [vit...]*) što je jedinstven slučaj u dosadašnjoj ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj epigrafici. Navedeni naslovi (*comes i dux*) spominju se odvojeno u pisanim povijesnim izvorima, kao što su to za Hrvate iznimno važna pisma pape Ivana VIII (872. – 882.). Titula *princeps* čita se na zabatu ograde svetišta crkve Sv. Ivana iz Uzdolja kod Knina kojom se Muncimir (... *princeps namque Muncimyr...*) označava kao prvak hrvatskog roda. Navedeni čin naslovljavanja proizlazi iz diplomatske terminologije splitskog biskupskog središta, koja se prepoznaje u ispravama oba splitska Sabora (925., 928.).³⁸

Naslov *rex* pojavljuje se za vladanja kralja Držislava, da bi u Krešimirovo doba predstavljala jedini oblik tituliranja hrvatskog vladara, kako u povijesnim tako i u epigrafskim izvorima. Titula je prvi put zabilježena u preciznom epigrafskom izvoru 976. godine na natpisu sarkofaga kraljice Jelene u kraljevskom mauzoleju na Gospinom otoku (... *Helena famosa quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stephani regis...*). Naslov *rex* uklesan je i na ulomku arhitrava predromaničke crkve Sv. Lovre u Morinjskom zaljevu kod Šibenika i možda se odnosi na Petra Krešimira IV ili Zvonimira zbog uske veze Šibenika s kraljevskim središtem u Kninu i vilom u Kosovu sa sijelom hrvatskog dvorskog biskupa.³⁹ Već u Krešimirovo doba rimska Crkva je nastojala sebi podložiti hrvatske vladare i područja kojima su vladali. Krunidbom kralja Zvonimira (1075.) u bazilici Sv. Petra i Mojsije u Solinu osnažen je savez s Crkvom u Rimu, čime se povećala moć hrvatskog vladara. Nakon objedinjavanja hrvatskih i dalmatinskih krajeva, grad Knin postaje središte političkog djelovanja srednjovjekovne Hrvatske.⁴⁰

Predromaničke natpise karakterizira struktura sadržaja s verbalnom datacijom prisutnom od ranog 9. stoljeća, što je odraz franačkog kulturnog utjecaja. Iz teksta se čita titula ili ime pripadnika više vlasti, uz vrhovno pokroviteljstvo ili ime samog vladara kao vremenske

³⁸ V. DELONGA, 1996, 324.

³⁹ V. DELONGA, 1996, 321-325.

⁴⁰ V. DELONGA, 1996, 333.

odrednice nastanka dedikacijskog ili donatorskog čina.⁴¹ Precizniji način datiranja moguće je primijeniti na predromaničkim kamenim spomenicima koji sadrže numeričku odrednicu s navođenjem indikcije ili bez nje, kao što su: posvetni natpis kneza Muncimira iz Uzdolja, Jelenin epitaf iz Solina, posvetni natpis iz Muća i Pribimirov epitaf. Sličnost u određivanju kronološkog okvira, kao i sadržajne i paleografske osobine kamenih natpisa upućuju na utjecaj crkvenopolitičkog središta u Splitu, koje svoju latinsku tradiciju baštini od kasnoantičke Salone.⁴²

Od druge polovice 11. stoljeća uočljiva je promjena u sustavu stvaranja epigrafskog izraza, pokrenuta novim kulturnim i duhovnim ozračjem otoske renesanse, potom crkvene reforme pape Grgura VII (1073.- 1085.), obnove unutar benediktinskog redovništva u Italiji, a potom i u dalmatinskom primorju. Provođenje crkvenih ideja u Dalmaciji, na čelu sa splitskim nadbiskupom Lovrom (1059. – 1099.), i priklanjanje reformnom papinstvu odredila su daljnji politički tijek hrvatske srednjovjekovne države, čija će se nastojanja potvrditi i na ranoromaničkim epigrafskim natpisima dalmatinskih gradova i unutarnjih hrvatskih područja. Ranoromanički spomenici, za razliku od predromaničkih, nađeni su u znatno manjem broju. Rasprostiru se na užem području srednje Dalmacije na nekadašnjim kraljevskim posjedima u Kliškoj županiji te na užem području Knina i Biskupije. Iznimku predstavlja ranoromanički donatorski natpis župana Godečaja iz crkve Sv. Križa u Ninu.

Spomenici ranoromaničkog doba rijetko nose natpise posvetno–donatorskog značaja, a do izražaja dolaze kratki sakralni natpisi, kao i tekstovi s liturgijskom tematikom. Dobu rane romanike pripadaju i natpisi konsekrativnog karaktera (*consacratio*), o čemu svjedoči i natpis na kamenoj plohi trabeacije ograde svetišta na Crkvini (Biskupija), koja potječe iz zadnje četvrtine 11. stoljeća. Za razliku od predromaničkog doba u kojem su natpisi kao instrument kristijanizacije imali i ulogu dokazivanja moći vladarskog vrha i učvršćivanja vlasti, ranoromanički spomenici dokaz su temeljne duhovne preobrazbe žitelja ranosrednjovjekovne Hrvatske u prilikama povećane potrebe za izgradnjom novih sakralnih objekata. Gradnja i obnova crkvenih građevina potaknuta je intervencijom i zaštitom samog vladara, što potvrđuju biogradske opatijske crkve Sv. Ivan i Sv. Toma, Sv. Petar i Mojsije u Solinu, Sv. Bartul na Kapitulju itd. Pod kraljevim pokroviteljstvom obnavlja se i crkva Sv. Lovre na Grušinama (šibensko Donje polje) koja je u posjedu kraljevskog samostana Sv. Bartolomeja.

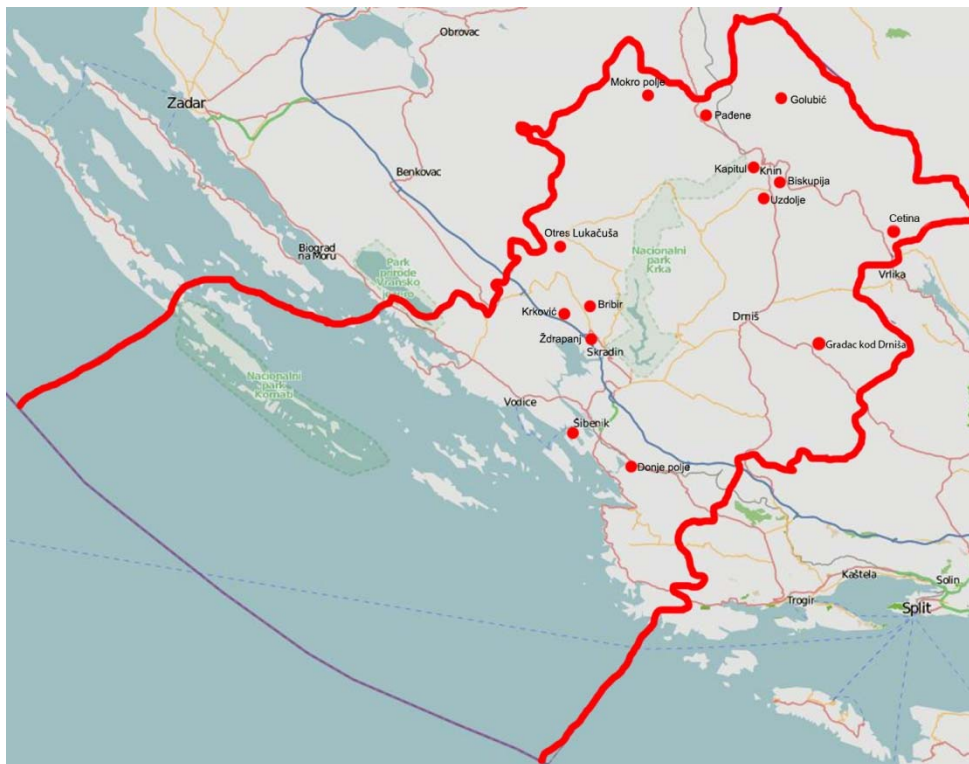
⁴¹ V. DELONGA, 1996, 319-320.

⁴² V. DELONGA, 1996, 326-327.

Novu koncepciju ranoromaničkog epigrafskog korpusa pružaju kameni spomenici na Crkvini, s izmijenjenim funkcijskim i tradicionalnim svojstvima. Uz natpise na zabatima ograda svetišta i arhitravima pojavljuju skulptorska djela s uklesanim epigrafom inspirirana onodobnim europskim ikonografskim stilom. Navedeni utjecaj uočava se na primjerima kamenog raspela s inskripcijom *I(esus) N(azareus) R(rex) I(udeorum)* te na likovnoj tranzeni s prikazom *Maiestas Virginis* i natpisom četiriju Evanđelista. Likovnu kompoziciju ranoromaničkih epigrafskih spomenika prati kratak natpis ili naslov sakralnog i teološkog sadržaja. U taj kontekst smješta se i ulomak portala s likom i imenom Stefatona u ranoromaničkoj crkvi Sv. Stjepana u Kninu.⁴³

⁴³ V. DELONGA, 1996, 332-339.

7 EPIGRAFSKA BAŠTINA NA ŠIBENSKO – KNINSKOM PODRUČJU

Slika 1. - Nalazišta ranosrednjovjekovnih kamenih natpisa na području Šibensko - kninske županije.

7.1 Kapitul

Lokalitet Kapitul smješten je oko 1 km zračne linije istočno od kninske tvrđave na najjužnijem dijelu rasčlanjene zaravni na položaju Kunčevića pohumlja. Prisojna strana pohumlja lagano se spušta prema pritoki Kosovčici, u čijoj je blizini smješten crkveni kompleks sa stolnicom kninskog biskupa iz 13. stoljeća. U prilog tome svjedoči i toponim Kapitul, koji označava nekadašnji kaptol. Na istočnoj strani, uz rub Kosova polja, leži selo Biskupija, nekadašnji posjed hrvatskog biskupa, koje s Kapitulom zauzima jedno od najznačajnijih mjesta u hrvatskoj historiografiji.⁴⁴ Na položaju nekadašnjeg rimskog veteranskog naselja na Kapitulu, u najnižim je slojevima iskopano nekoliko fragmenata i cjelovitih antičkih spomenika te nadgrobnih stela pripadnika *legio XX Valeria victrix* i *legio XI (CPF)*, koje su povremeno ili stalno boravile u kastrumu Burnum (Šupljaja).⁴⁵ U Branimirovo doba na Kapitulu je podignut benediktinski samostan Sv. Bartolomeja, čiju važnost u političkom životu ranosrednjovjekovne hrvatske države potvrđuju vladarske isprave

⁴⁴ S. GUNJAČA, 1949, 39.

⁴⁵ F. BULIĆ, (1888.), 1995, 3.

iz doba Petra Krešimira IV i Dmitra Zvonimira. Raznovrstan arheološki materijal na Kapitulu potvrđuje postojanje većeg predromaničkog sakralnog objekta s tri utvrđene stilske faze, tijekom kojih je došlo do promjene crkvenog namještaja. Istraživačkim radovima nisu nađeni ostatci ranosrednjovjekovne crkvene građevine.⁴⁶ Iznimno vrijedan doprinos poznavanju starohrvatske arhitekture na području Knina i njegove okolice pripada kninskom župniku Gašparu Vinjaliću, koji u svom pismu Radiniću izvještava o nekadašnjim događajima u svojoj župi.⁴⁷ Najznačajniji nalaz na području predromaničke crkve samostana Sv. Bartolomeja je ograda stubišta ambona, koja svjedoči o obnovi unutrašnjosti bazilike u doba kralja Držislava. Ploče su slučajno pronađene u funkciji poklopnice novovjekovnog groba tijekom radova na izgradnji željezničke pruge 1886. godine u pravcu Siverić – Knin. Pluteje ambona krase kompozicija kružnica i čvorova spojenih kosim linijama u pleterni ornament, koji odaje nepravilnu, ali jednostavnu i jasnu koncepciju.⁴⁸ Na gornjem rubnom pojasu smješteno je natpisno polje kojim teče natpis [...Svetos]CLV DVX CHROATOR(um) IN TE(m)PVS DIRZISCLV DVCE(m) MAGNV(m) kako se to vidi na slici 2.

Slika 2. Ograda stubišta ambona iz Kapitula (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXV., 73).

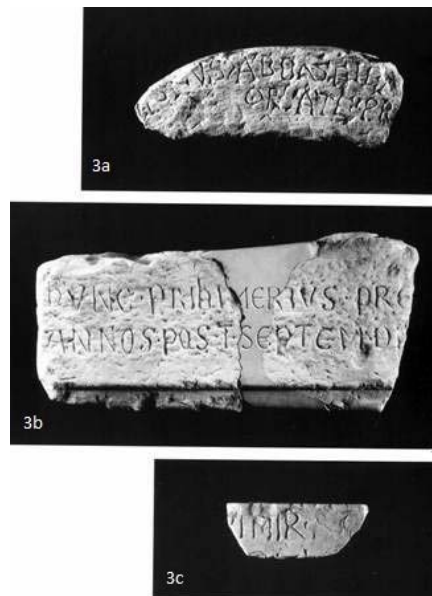
U tekstu se spominje knez Hrvata (*dux Hroatorum*) i ime Držislava velikog kneza (*dux magnum*), a može se tumačiti statusom Držislava kao prijestolonasljednika uz kneza, koji se spominje na natpisu, možda Svetoslava. U hrvatskoj historiografiji susreće se i mišljenje da je Držislav za vrijeme klesanja natpisa još bio neokrunjen vladar te da je *dux* koji je naveden u epigrafičkom tekstu njegov nasljednik, možda i suvladar, ili pripadnik pobočne loze Trpimirovića. Kapitulski natpis važan je utoliko što pruža dokaz uređene vladarske hijerarhije (*cursus honorum*) u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj državi tijekom druge polovine 10.

⁴⁶ V. DELONGA, 1996, 107.

⁴⁷ S. GUNJAČA, 1949, 39.

⁴⁸ D. JELOVINA, 1989, 42.

stoljeća.⁴⁹ Donaciju samostanskog opata potvrđuje jedan ulomak zaobljenog kamenog kladenca sa sačuvanim uklesanim tekstom posvetnog karaktera [...]CVS ABBAS FIE[ri...] // [...]ORATE PR[o me...] kako se to vidi na slici 3a.

Slika 3. Kladenac za posvećenu vodu (a), nadgrobna ploča s dijelom latinskog natpisa (b), ulomak nadgrobne ploče (c), Kapitul (preuzeto: V. Delonga, 1996, T.XXXVI., 74, 75, 76).

Nadgrobni ranoromanički natpis, spojen od dvije veće kamene ploče, sadrži dio latinskog natpisa u dva reda i tumači se kao epitaf [...]HVNC PRIBI[me]RIVS PRE[...] // [...]ANNOS POST [se]PTEM DI[es...], prikazan na slici 3b. U hrvatskoj historiografiji zastupljena su dva različita tumačenja uklesanog teksta. Ime *Pribimerius* spominje se u povijesnim izvorima za vladavine kralja Miroslava, kojega je 949. ubio ban Pribina kako bi na prijestolje doveo Krešimira II. Vjerojatnijim se čini mišljenje da se u imenu *Pribimerius* skriva ime bana Pribimira, koji se navodi u ispravi iz 1086. kao vikar kralja Dmitra Zvonimira, čime se kapitulski spomenik može smjestiti u podmaklo 11. stoljeće.⁵⁰ Tijekom arheoloških iskopavanja od 1886. do 1890. nađen je i manji ulomak kamene ploče, na kojoj je očuvan dočetak imena sa sufiksom - *mir* [...]IMIR [...] prikazan na slici 3c, koji upućuje na ime Pribimir ili Trpimir.⁵¹

⁴⁹ V. DELONGA, 1996, 108-109.

⁵⁰ V. DELONGA, 1996, 110.

⁵¹ V. DELONGA, 1996, 111.

7.2 Biskupija kod Knina

Na blagom uzvišenju krške zaravni koja se proteže podno rubnog vijenca Kozjaka smješteno je selo Biskupija kod Knina.⁵² Biskupija, ili nekadašnje srednjovjekovno Kosovo, navodi se kao kraljevski posjed (*villa regalis*), dok se pod nazivom Biskupija spominje krajem 18. stoljeća, kao nekadašnji posjed kninskog biskupa. Prva arheološka istraživanja proveo je Lujo Marun 1886. - 1908. godine, dok je revizijska istraživanja čitavog kompleksa izveo Stjepan Gunjača od 1950. do 1952. godine. Po svojoj povijesnoj važnosti Biskupija nadilazi lokalni značaj, što potvrđuju provedena arheološka istraživanja.⁵³

7.2.1 Crkvina – Sv. Marija

Vijesti o položaju crkve Sv. Marije (*ecclesia S. Mariae*) donosi nam O. Stjepan Zlatović 1883. godine navodeći je kao stolnu crkvu hrvatskog biskupa, koju je oko 1040. godine dao sagraditi kralj Krešimir u selu Biskupiji pokraj Knina. Smještena je iznad starog katoličkog groblja, prepoznatljivog po velikom broju biliga (stećci, mašete), ukrašenih motivima križa, grba i štita, ili polumjeseca i šesterokrake zvijezde; a poneki s urezanim prikazom velikog mača, čiji su ostaci grobnih ploča i danas vidljivi. Sakralni objekt je porušen 1415. godine i nikada nije obnavljan. Lujo Marun kao mjesni župnik u Kninu, posvetio se brizi za predromaničku crkvu i groblje, pa je naišao na temeljne zidove razmjerno uske sakralne građevne koja u tlocrtu sadrži duge zidove, bočna vrata i veliki broj grobova. Na osnovu povijesnih podataka i kazivanja O. Zlatovića i O. Vinjalića, pronađeni ostaci pripadali su crkvi Sv. Luke sagrađenoj na istoku brežuljka, gdje su ležale i druge crkvene zgrade među kojima i nekadašnja *Sv. Marija v petih crkvah v Kosovi*, s funkcijom mauzoleja hrvatskih vladara.⁵⁴

Na položaju Crkvina otkriveno je obilje ulomaka liturgijskog kamenog namještaja, koje po brojnosti i dekorativnim elementima predstavlja najznačajniji lokalitet hrvatske nacionalne arheologije. Različitosti u obradi pronađenih kamenih spomenika ukazuju na nekoliko stilskih faza u razdoblju od 9. do 12. stoljeća.⁵⁵ Brigu o kraljevskoj zadužbini potvrđuju nalazi ostataka nekoliko ograda svetišta i ciborija oblikovanih u zavidnom umjetničkom dosegu

⁵² S. GUNJAČA, 1949, 39.

⁵³ V. DELONGA, 1996, 54.

⁵⁴ F. BULIĆ, 1886, 53-54.

⁵⁵ N. JAKŠIĆ, 1980, 97.

vrhunskih klesara. U doba kralja Krešimira IV po prvi se put, kao ukras na crkvenom namještaju, pojavljuje ljudski lik kao posljedica razvijenog kontakta s gradovima na jadranskoj obali, iz kojih se širi zapadnoeuropski utjecaj.⁵⁶ U Zvonimirovo doba dolazi do obnove crkve Sv. Marije, kojoj se dograđuje arhitektonski kompleks sa sjedištem hrvatskog biskupa. Ostaci temeljnih zidova predromaničke crkve potvrđuju trobrodno rješenje čiju konstrukciju karakteriziraju zidani pravokutni stubovi koji dijele crkveni prostor na brodove. Svetište čine tri upisane pravokutne apside na začelju, dok je na zapadu smješten trodijelni *westwerk* s aksijalno postavljenim zvonikom. Prostor *westwerka* Sv. Marije na Crkvini nosi funkciju kripte.⁵⁷ Miljenko Jurković ukazuje na karolinški utjecaj na području hrvatske kneževine prepoznatljiv po troapsidalitetu crkvene građevine, aksijalnom zvoniku i *westwerku*, koji nastaju u sklopu konstituiranja, kako crkvene, tako i državne vlasti tijekom prve polovine 9. stoljeća.⁵⁸ O štovanju kulta Svete Marije na Crkvini svjedoči ranoromanički zabat s isklesanim Gospinim likom u stavu adorantkinje i popratnim tekstom, kao i natpis posvetnog karaktera, u kojem se navode imena Sv. Marije i Sv. Stjepana. Iz druge polovine 11. stoljeća potječe ranoromanička prozorska rešetka s kompozicijom Bogorodice s Evanđelistima i hrvatskim dostojanstvenikom ili donatorom. Mnogobrojan i raskošan repertoar, koji potječe iz bazilike Sv. Marije, svrstava je među najbogatije arheološke lokalitete hrvatskog ranog srednjeg vijeka.⁵⁹ Epigrafska građa sa Crkvine donosi se u ovom se radu kronološkim redom.

Iz druge polovine 9. stoljeća potječe dio zabata ograde svetišta, sastavljen od dva ulomka, na kojima se nazire dno križa s djelomičnim prikazom ptice. U sačuvanom dijelu natpisa čita se vladarska titula *dux [...]DVX GLO[riosvs]* kako je prikazano na slici 4 i vjerojatno se odnosi na donatora crkvenog objekta.⁶⁰

⁵⁶ N. JAKŠIĆ, 1985, 16.

⁵⁷ V. DELONGA, 1996, 55.

⁵⁸ M. JURKOVIĆ, 1995, 75.

⁵⁹ V. DELONGA, 1996, 56.

⁶⁰ V. DELONGA, 1996, 64

Slika 4. Dio zabata ograde svetišta, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIII., 25).

Među najstarijim spomenicima 10. stoljeća izdvaja se ulomak predromaničkog arhitrava raščlanjen u tri pojasa. Gornjim rubnim pojansom teče niz isklesanih kuka s kratkim drškama i većim spiralnim zavojnicama. Uz donji rub otučenog rebra uklesan je tekst koji donosi imena Sv. Marije i Sv. Stjepana *MAR(ia)E NEC N(on) ET S(an)C(t)I STEFA[ni...]* kako se to vidi na slici 5a. Posvetnog karaktera je i natpis, koji se nalazi na očuvanom donjem dijelu zabata, sastavljenom od tri ulomka. U središnjem ukrasnom polju vidi se isklesani dio tijela ptice, dok rubnim pojansom teče niz kuka većih spiralnih zavojnica. Natpis u lučnom pojasu upućuje na rušenje ili pregradnju svetišta [...salv]TIS OBRVCTA SED N(vn)C AV(tem) [renovata...(sc. ecclesia etc.)], što se vidi na slici 5b.

Slika 5. Ulomak arhitrava s imenima naslovnika bazilike na Crkvini (a), dio donjeg dijela zabata s ostatkom natpisa u lučnom pojasu (b), (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. IX., 11, 12).

Arhitravu ograde svetišta pripada ulomak s otučenim profiliranim rebrom u sredini, iznad kojeg teče niz kuka, dok je u donjem rubnom pojasu uklesan dio natpisa zavjetnog karaktera [...comple]VI TEMPORV(m) VOTVM (slika 6).⁶¹

⁶¹ V. DELONGA, 1996, 57-58.

Slika 6. Završni ulomak arhitrava s natpisom zavjetnog sadržaja, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. X., 14)

Pronađen je i početak arhitrava, na čijem se gornjem pojasu nalazi preklesan antički tekst. Dekorativno rješenje slično je prethodno navedenom ulomku arhitrava. Donjim rubnim pojaskom teče natpis posvetnog sadržaja kojim se izriče aklamacija ili klicanje Bogu + *TIBI ALMIFICIO D(omin)O (vel. Deo) GL(oria)[...]* kako je prikazano na slici 7.

Slika 7. Ulomak arhitrava s početnim dijelom posvetnog natpisa, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XI., 20)

Početnom dijelu arhitrava pripada i ulomak, koji u donjem epigrafskom polju donosi imena arkandela Mihovila i Gabriela [*...Michahel]IS ET GABRIHE[liis...]*, što se vidi na slici 8a. Dio zabata, prikazan na slici 8b spojen je od četiri kamena ulomka sa središnjim ukrasnim poljem, unutar kojeg je uklesan križ ispunjen motivom troprute pletenice. Pod vodoravnom hastom križa, s lijeve i desne strane nalazi se ptica s grozdom u kljunu. Podno ukrasnog polja teče natpis posvetnog značenja [*.....]DATUS E(t) GRA(tia) NA(m)Q(ue) UT [a (m?)...]*.

Slika 8. Ulomak arhitrava s imenima arkandela Mihovila i Gabriela (a), dio zabata rekonstruiran od četiri ulomka (b), Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XII., 21, 22).

Krajnji dio arhitrava ograde svetišta završava dužim natpisom u donjem polju ulomka [...]TE(m)PLU(m) TIBI DICAT CO(n)F[essor vel. confessori], raščlanjenog u tri pojasa s dekorativnom kompozicijom, koja je prisutna i kod prethodno spomenutih ulomaka arhitrava (vidi sliku 9).

Slika 9. Dio arhitrava s natpisom o darivanju i posveti sakralnog objekta, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIII., 23).

Svi gore navedeni kameni spomenici na Crkvini nose predromanička obilježja i pripadaju razdoblju 10. stoljeća. Arheološka iskopavanja na Crkvini od 1886. do 1889. godine, kao i naknadni slučajni nalazi, pružili su manji broj sitnih nalaza liturgijskog kamenog namještaja s nedostatnim epigrafskim podacima te se u ovom radu ne obrađuju.⁶² Iz sredine 11. stoljeća potječe kamena tranzena s isklesanim likom Bogorodice i Kristom na prijestolju (*Maiestas Virginis*). Scenu veličaju četiri Evanđelista, dok se u donjoj manjoj cjelini kamene rešetke nalazi lik hrvatskog dostojanstvenika, vjerojatno donatora prigodom darivanja i čašćenja

⁶² V. DELONGA, 1996, 61-63.

Bogu.⁶³ Dijelovi tranzene su iskopani prilikom arheoloških istraživanja od 1886. do 1894. i 1950. – 1951. godine. Prozorska rešetka je obrađena s obje strane, s tim da je stražnja strana shematizirana. Nakon prikupljanja ulomaka, rekonstruiran je pravokutni okvir, unutar kojeg se nalazi rešetkasta likovna kompozicija podijeljena u dva nejednaka polja. Simboli Evanđelista smješteni su u trokutasta bočna polja s imenima koja su isklesana na unutarnjem rubnom djelu okvira *LVHA EVAGELISTA [I]OH(anne)S EVAGELIS[ta] [Ma]TEVS EVAGELIS[ta] MA[rcvs evagelista] // LEO[...]MI[...] VM MI*, što se vidi na slici 10.⁶⁴

Slika 10. Prozorska rešetka iz crkve Sv. Marije u Biskupiji s prikazom Bogorodice i Krista, evanđelista i crkvenog donatora, Crkvina (preuzeto: N. Jakšić, 1995, 15).

Prigodom arheoloških iskopavanja 1886. g. nađen je ulomak središnjeg pluteja ambona, s djelomičnim prikazom orla i fragmentiranim natpisom *[...]EGRE[givs]* prikazan na slici 11a. Pluteju ambona pripada i fragment s isklesanom stiliziranom palmeticom i natpisnim poljem na rubnom pojasu u kojem se čita *[...]PECCA[tor]*, što se vidi na slici 11b. Crkvini možda pripada i ulomak kamenog natpisa s figuralnim prikazom i nedostatnim natpisom za restituciju *[...]LEO[...] // [...]EPO[...]*, prikazan na slici 11c.⁶⁵

⁶³ N. JAKŠIĆ, 1985, 16

⁶⁴ V. DELONGA, 1996, 68-69.

⁶⁵ V. DELONGA, 1996, 69-70.

Slika 11. Ulomak središnjeg pluteja ambona (a), fragment ambona (b), ulomak s figuralnim prikazom (c), Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XVIII., 33, 34, 35).

Tijekom arheoloških istraživanja 1886. – 1896. i revizijskih radova provedenih 1950. iskopana su četiri fragmenta kamenog raspela s isklesanim likom raspetog Krista i djelomično očuvanim uklesanim tekstom *IES[vs] // NAZAR[e] // N(vs) RE[x] // IVDEO // RVM LV[x]* (vidi sliku 12). Kameni spomenik pripada kraju 11. stoljeća.⁶⁶

Slika 12. Fragmenti kamenog raspela, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIX., 36).

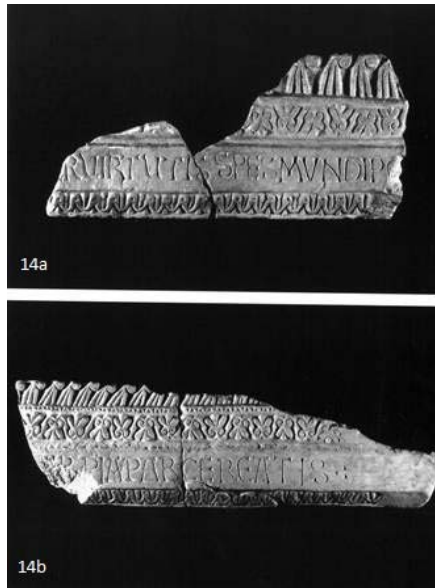
⁶⁶ V. DELONGA, 1996, 71.

Ranoromaničkom periodu pripada natpis opće liturgijskog sadržaja inspiriran marijanskim napjevima, uklesan na luku zabata *SALVE [...]G[...] S[alve] V[ir]GO* (slika 13). Dijelovi zabata su pronađeni tijekom arheoloških istraživanja 1892. na Crkvini i pripadaju trećoj četvrtini 11. stoljeća. Obod zabata krasi troprute kuke, podno kojih se naizmjenično nižu palmetice koje zatvaraju središnje ukrasno polje s isklesanim likom Marije adorantkinje (*Maria orans*).

Slika 13. Zabat s likom Marije Moliteljice, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIV., 26).

Istom razdoblju pripadaju i dijelovi arhitrava ograde svetišta, iskopani u arheološkim istraživanjima od 1885. do 1895. godine. Ulomci nose četveropojasnu dekorativnu kompoziciju s kvalitetno ordiniranim epigrafskim poljem i tekstom liturgijskog značenja. U gornjem rubnom pojasu dvaju ulomaka arhitrava teče niz troprutih kuka, koje se oslanjanju na naizmjenično smještene palmetice, dok je krajnji donji pojas ukrašen nizom stiliziranih listova. Prvi ulomak arhitrava s uklesanim tekstom *[...splendo]R VIRTVTIS SPES MVUNDI PO[tens...]* prikazan je na slici 14a, a slavi Božju snagu i moć.

Slika 14. Ulomci arhitrava s četveropojasnom dekoracijom, Crkvina (preuzeto: V. Delonda, 1996, T. XV., 27, 28)

Ulomak arhitrava s četveropojasnom dekoracijom uz dodatak cik – cak polja u gornjoj ukrasnoj zoni nosi završni dio dužeg liturgijskog teksta posvećenog Sv. Mariji [...*precamur*] *PIA PARCE RETIS*, kako se vidi na slici 14b. Treći ulomak stilski je sličan ulomku 14a i sadrži ostatak natpisa [...]*ACENS CHR(ist)O* [...], što je prikazano na slici 15.⁶⁷

Slika 15. Ulomak arhitrava s natpisom iz katedrale hrvatskog biskupa, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XVI., 29).

Trećoj četvrtini ili samom kraju 11. stoljeća pripada i nadgrobna ploča arkosolija, koja je ukrašena palmeticama i lozicama u vanjskom pojasu. Nadgrobni natpis u središnjoj zoni veoma je fragmentiran i nedovoljan za restituciju. Pojedine riječi očuvanog dijela teksta upućuju na epitaf posvećen vladarskom ili crkvenom dostojanstveniku + [*Hic...*] // *FILI[us...]* // [...] // [...*r*]*ICI[s]* // [...] *PRECLARUS S* [...] // [...] *CI* [...] kako se vidi na slici 16.

⁶⁷ V. DELONGA, 1996, 64-66.

Slika 16. Nadgrobna ploča arkosolija, Crkvina (preuzeto V. Delonga, 1996, T. XX., 37).

7.2.2 Stupovi – Sv. Cecilija

Komparacijom skulptura iz Šopota, Muća i Ždrapnja, Ivo Petricoli smješta predromaničku baziliku Sv. Cecilije na Stupovima u doba kneza Branimira. Sv. Cecilija je trobrodna sakralna građevina s tri apside na istoku i westwerkom na zapadu s istakama koje ga segmentiraju na tri djela. Presvođene brodove dijele križni stubovi, a vanjski perimetralni zid ojačan je oblim kontraforama. Crkva uz westwerk ima aksijalno postavljen zvonik. Tlocrtna koncepcija westwerka upućuje da je u elevaciji imao identičnu preraspodjelu prostora kao Sv. Spas.⁶⁸ Među iskopanim dijelovima predromaničke ograde svetišta je epigraf s fragmentom imena Sv. Cecilije, što potvrđuje izvornost nositeljice titulara starohrvatskog sakralnog objekta na Stupovima. Uz baziliku Sv. Cecilije Stjepan Gunjača povezuje zborovanje i ubojstvo hrvatskog kralja Zvonimira.⁶⁹

Pronađeni kameni spomenici nose natpise opće liturgijskog sadržaja i pripadaju 2. pol. 9. stoljeća. Kamene ulomke karakterizira trojrasna podjela s dva ukrasna polja i natpisnim dijelom u donjem rubnom pojasu. Gornji rubni pojas ukrašava niz kuka (ponegdje i

⁶⁸ M. JURKOVIĆ, 1995, 65.

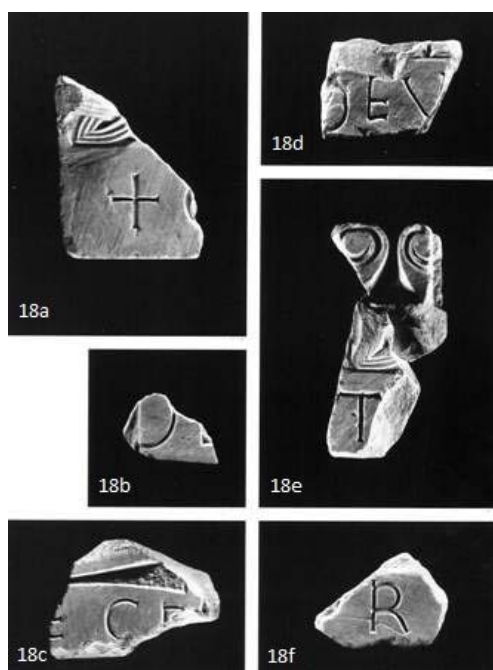
⁶⁹ V. DELONGA, 1996, 73.

nasuprotno postavljenih) podno kojeg je smješteno profilirano rebro s motivom troprutih petlji.⁷⁰ Izdvaja se ulomak središnjeg dijela arhitrava s ostatkom teksta na natpisnom polju [...]PRECONIS NO[...] (slika 17), s izvorom u crkvenim napjevima (*praeconare* = *cantare*). Okolnosti nalaza su neutvrđene.⁷¹

Slika 17. Ulomak arhitrava s ostatkom liturgijskog napjeva, Stupovi (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXI., 38).

Od arheoloških iskopavanja, provedenih 1888. godine, do revizijskih istraživanja 1950. godine na Stupovima je zabilježen i manji broj ulomaka s nedostatnim epigrafskim podacima potrebnim za restituciju (slika 18 b, d, e, f).⁷² Tijekom istraživačkih radova 1907. pronađen je fragment grede ukrašen troprutom petljom s početkom uklesanog teksta +*O[c?;g?...*], kako se vidi na slici 18a. Izdvaja se dio zabata ograde svetišta s ostatkom natpisa na luku [...*sancta*]E*CE[ciliae...*], što je prikazano na slici 18c, upućujući na Sv. Ceciliju kao titulara bazilike na Stupovima.⁷³

Slika 18. Ulomci kamenih spomenika iz bazilike Sv. Cecilije (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXII., 41-46).

⁷⁰ V. DELONGA, 1996, 76.

⁷¹ V. DELONGA, 1996, 74.

⁷² V. DELONGA, 1996, 78.

⁷³ V. DELONGA, 1996, 77.

7.2.3 Sv. Trojica

Starohrvatska crkva smještena na lokalitetu Sv. Trojica nalazi se na pravoslavnom groblju pod parohijskom crkvom i nije podvrgnuta istraživačkim radovima. Objekt je porušen u 18. stoljeću, a podaci su dostupni iz pisanih izvora. Na području groblja i današnje crkve pronađeni su ulomci kamene predromaničke plastike s fragmentima natpisa koji potvrđuju nekadašnje postojanje sakralne građevine iz predromaničkog razdoblja. Na užem području seoskog groblja nađen je 1987. ulomak arhitrava s ostatkom natpisa [...]ANIME[...] vel, što upućuje na zavjetni karakter teksta ili na ime kneza Branimira kao donatora spomenutog u uklesanom tekstu na trabeaciji ograde svetišta [Br]ANIME[ro...]. Drugi ulomak grede s ostatkom posvetnog natpisa [...]I DO(min)I D(e)I M[ariae...] vjerojatno označava invokaciju Bogu. Oba ulomka u gornjem rubnom pojasu nose ukras s kukama žlijebjenih drškica i manjih zavojnica.⁷⁴

7.3 Knin

U ranom srednjem vijeku Knin je političko i gospodarsko središte hrvatske države. Na sveukupni razvoj grada utjecao je pogodan geografski položaj na kojem se spajaju Jadran i Podunavlje. Knin se u povijesnim izvorima spominje od 10. do 14. stoljeća (*Tenen, Tnin, Tininium*), a bogata arheološka građa svjedoči o značajnoj ulozi Knina i njegovog okolnog područja u formiranju i jačanju ranosrednjovjekovne hrvatske države. Mnogobrojni arheološki nalazi i spomenici svjedoče o arheološki najbogatijem području hrvatske nacionalne arheologije. Prvi spomen utvrđenog grada Knina nalazimo kod Konstantina Porfirogeneta, u kojem se Knin spominje kao središte starohrvatske kninske županije. Kao utvrđeno središte predstavlja jako vojno uporište u kojem boravi hrvatski vladar, uz kojeg je smješteno i sjedište crkvene vlasti. Srednjovjekovni se kasrtum razvija iz kasnoantičkog utvrđenog naselja koje se prostiralo na istočnoj padini brda Spas, podno kojeg se protežu Kninsko, Kosovo i Petrovo polje. Arheološka otkrića ranosrednjovjekovne materijalne kulture potvrđuju gustu naseljenost i životnost prostora hrvatskih naselja i vladarskih posjeda.⁷⁵ Od 2. pol. 10. st. hrvatski vladari Krešimir II i njegov sin Držislav usmjeravaju se na kninsko područje i hrvatsku unutrašnjost. Doba vladavine Krešimira II označavalo je razdoblje stabilnih prilika u kojoj Držislav uspješno vlada iz dva najvažnija središta hrvatske kraljevine,

⁷⁴ V. DELONGA, 1996, 79.

⁷⁵ V. DELONGA, 1996, 100-101.

Solina i Knina. Uspješnom vanjskom politikom i borbom protiv Bugara, Držislav je stekao naklonost bizantskog cara Bazilija II primivši od njega znakove kraljevske vlasti, nakon čega se i prozvao ovjenčanim (Stjepan), a njegovi nasljednici nose naslov kralja Hrvatske i Dalmacije.⁷⁶ U posljednjim desetljećima 11. stoljeća, u doba Dmitra Zvonimira, Knin postaje stalnim vladarskim središtem. Istovremeno s utvrđivanjem vladarskog središta u Kninu, uspostavlja se sjedište hrvatske biskupije na kraljevskom imanju Kosovo.⁷⁷

7.3.1 Spas

U arheološkim istraživanjima od 1977. do 1982. u blizini kninskog kastruma, smještenom na brdu Spas, otkriveno je ranosrednjovjekovno groblje na jugoistočnom dijelu padine. Otkopani su i ulomci predromaničke reljefne plastike i latinskih natpisa iz predromaničke crkve, koja je vjerojatno bila naslovljena Sv. Spasu. Pronađen je dio arhitrava ograde svetišta ukrašen kukama s dugačkim dvoprutim drškama i zavojnicama perforiranog središta. Ostatak posvetnog natpisa *EDIFIC* = [...] *EDIFIC[avi(t)]...* prikazan je na slici 19. i ukazuje na čin izgradnje crkvenog svetišta. Početak arhitrava nađen je 1950. godine u vojničkom zaklonu kao slučajni nalaz. Ulomak se čuva u *Muzeju Hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu*.⁷⁸

Slika 19. Ulomak arhitrava s ostatkom natpisa o izgradnju sakralnog objekta, Spas (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXI., 67).

7.3.2 Kninsko podgrađe – Sv. Stjepan

Razvoj kninske aglomeracije uvjetovan je crkvenim i administrativnim funkcijama županijskog središta, pri čemu su se civilna naselja širila podno utvrđenog grada. Nedavno je

⁷⁶ N. BUDAK, 1994, 35.

⁷⁷ V. DELONGA, 1996, 101.

⁷⁸ V. DELONGA, 1996, 102.

ubicirana župska crkva srednjovjekovnog Knina, koja je posvećena Sv. Stjepanu. Datira se u razdoblje od kraja 11. ili početak 12. stoljeća. Crkva je imala ranoromanički reljefni portal i raskošno ukrašenu ranoromaničku ogradu svetišta. Od portala je sačuvan ranoromanički ulomak dovratnika s natpisom *STEFATON* (slika 20). Natpis je opće liturgijskog sadržaja i povezuje se s rimskim vojnikom koji se pojavljuje u novozavjetnoj temi Kristove muke.⁷⁹ Ulomak je kvadratnog oblika s dekorativno obrađenom prednjom i dvije susjedne strane. Prednja strana je podijeljena u dva pravokutna polja odijeljena natpisom te obrubljena cik - cak motivom i stiliziranim lezbijskim kimationom. Rubovi bočnih strana imaju profilaciju na kojoj se pojavljuje motiv intermitirajuće lozice.⁸⁰ Pronađen je i dovršetak dovratnika s istim dekorativnim elementima i pravokutnim poljem, u kojem se nazire klečeći lik dok se na bočnoj strani primjećuje završetak profilacije s motivom intermitirajućih lozica koje teku od vrha dovratnika. Ulomak dovratnika s natpisom *STEFATON* otkrio je Arthut Evans oko 1883. godine uzidan kao spolij u zgradu pod Kninskom tvrđavom. Pripadnost ulomaka istom dovratniku primjetio je već Lujo Marun.⁸¹

Slika 20. Ulomak dovratnika s likom Stefatona, Kninsko podgrađe (preuzeto: N. Jakšić, 1995, 21).

Kao spolij u vanjskom zidu stambenog objekta na Tvrđavi pronađen je 1904. i početak ranoromaničkog arhitrava ograde svetišta podijeljen u četiri pojasa od kojih je epigrafski najširi. Uklesani tekst predstavlja početak dužeg natpisa i odnosi se na posvetu crkvenog objekta *+HEC DOMVS HEC AVLA[...]* kako se vidi na slici 21.⁸²

⁷⁹ V. DELONGA, 1996, 106.

⁸⁰ N. JAKŠIĆ, 1981, 27

⁸¹ N. JAKŠIĆ, 1981, 28.

⁸² V. DELONGA, 1996, 103.

Slika 21. Ulomak arhitrava ograde svetišta s posvetnim natpisom, Kninsko podgrađe (preuzeto: N. Jakšić, 1981, 29).

Dva manja ulomka, koji predstavljaju dio arhitrava, po ornamentalnom su stilu dio grupe prethodno opisanih kamenih spomenika s natpisima.⁸³ Jedan ulomak nosi dvoredni natpis *HAN[c] / + PA[...]* prikazan na slici 22, dok je na drugom ulomku veći dio natpisnog polja otučen. Očuvani dio epigrafa upućuje na ime Sv. Mateja[...s(an)c(tu)]S MAT[heus...] (slika 23).

Slika 22. Ulomak početnog dijela arhitrava i dvorednim naslovom (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXIII., 70). Oba ulomka su pronađena kao spoliji na kninskoj tvrđavi 1906. i 1947. godine. Gornje ukrasno polje ulomaka zauzimaju troprute kuke malih zavojnica i bogato razvijene palmete s izraženom girlandom na sredini.⁸⁴ Dno arhitrava je zasječeno i ukrašeno kimationom.⁸⁵

Slika 23. Ulomak arhitrava s ostatkom natpisnog polja, Kninsko podgrađe (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXIII., 71).

⁸³ N. JAKŠIĆ, 1981, 28.

⁸⁴ V. DELONGA, 1996, 105.

⁸⁵ N. JAKŠIĆ, 1981, 28.

Sačuvani su i dijelovi ograde svetišta župske crkve Sv. Stjepana sa spomenom imena srednjovjekovnog Knina (*Tineum*). Ulomak arhitrava ograde svetišta s dvorednim naslovom [...]VICTIS[...] / [...]E TINEV[m], kako je prikazano na slici 24, ukrašen je identičnim motivom intermitirajuće lozice i pripisuje se cjelini koju tvore ulomci arhitrava s natpisom STEFATON i ulomkom s natpisom *HEC DOMVS HEC AVLA*[...].⁸⁶ Epigrafska građa koja potječe s područja Kninskog predgrađa čuva se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.⁸⁷

Slika 24. Ulomak arhitrava s dvorednim natpisom, Kninsko podgrađe (preuzeto: N. Jakšić, 1981, 29).

7.4 Uzdolje – Sv. Ivan

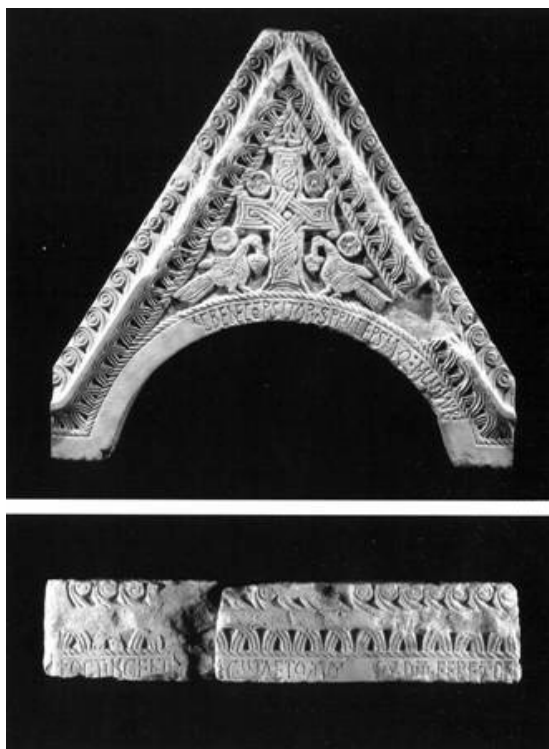
Na položaju srednjovjekovnog Uzdolja, smještenog na omanjem brežuljku na južnom kraju Kosova polja, Lujo Marun pored današnje pravoslavne crkve Sv. Luke i pripadajućeg groblja otkriva ostatke ranosrednjovjekovne crkve Sv. Ivana. U ranom srednjem vijeku u Uzdolju je bio smješten vladarski posjed sa crkvom Sv. Ivana, koju je 895. dao obnoviti knez Muncimir kao svoju vladarsku zadužbinu, o čemu piše više autora, a prenosi i Vedrana Delonga. Obnovu crkve potvrđuje veći broj sačuvanih ulomaka predromaničkog crkvenog namještaja, od kojih najveći značaj pripada trabeaciji ograde svetišta s natpisom o Muncimirovoj donaciji 895. godine.⁸⁸ Bočni pojas je na zabatu ukrašen kukama koje se oslanjaju na profilirano rebro, ispod kojega teče niz međusobno ispresjecajućih lukova, dok središnje polje zabata odjeljuje tordirano uže. U gornjem i srednjem pojasu arhitrava primijenjeno je isto likovno rješenje. Sredinom zabata dominira križ s troprutom pletenicom i dvije ptice s grozdom u kljunu te

⁸⁶ N. JAKŠIĆ, 1981, 28.

⁸⁷ V. DELONGA, 1996, 106.

⁸⁸ V. DELONGA, 1996, 154-155.

četiri rozete u prostoru među hastama. Predromanički posvetni natpis smješten je na donjem pojasu arhitrava i nastavlja se na zabatni luk ograde svetišta. Luk je djelomično rekonstruiran od ulomaka koji predstavljaju višekratne slučajne nalaze unutar crkve Sv. Ivana i bližoj okolini u razdoblju od 1890. do 1926. godine.⁸⁹ Predromanički posvetni natpis na arhitravu + *OCTINGENTI [non]AGINTA ET Q(ui)NQ[ue] [an]NOR(um) D(omi)NI FERE T(er) DE[n?...] i dijelu zabatnog luka [...hu]NC BENE CO(m)PSIT OPVS PRINCEPS NA(m)Q(ue)MUNCIMYR [...]* (slika 25) donosi podatke da je 895. hrvatski vladar Muncimir nosio titulu *princeps* i dao izraditi kameni namještaj veoma kvalitetne izrade za predromaničku crkvu Sv. Ivana.⁹⁰

Slika 25. Dio arhitrava i zabat ograde svetišta, Uzdoľje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LII., 118/1, 118/2).

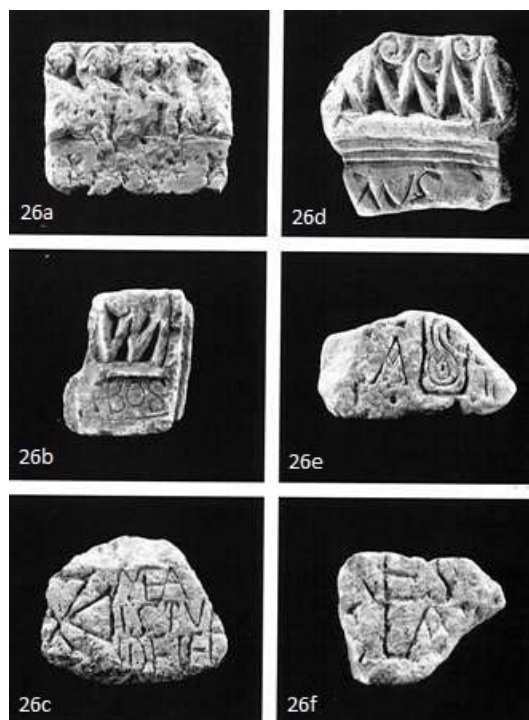
Ranom hrvatskom srednjovjekovlju pripadaju i manji fragmenti predromaničkih kamenih spomenika s ostacima epigrafa nedovoljnim za restituciju, prikazani na slici 26.⁹¹ Ulomak nadvratnika s djelomično očuvanim trorednim natpisom i grčkim križem [...*coniuge (?)*] [...]*MEA*[...] // [...]*ISTV[m...sc. domvm]* // *D(e)I FIER[i...]*, prikazan na slici 26c, upućuje na dedikanta sakralnog objekta. Svi ulomci crkvenog kamenog namještaja, koji se pripisuju crkvi Sv. Ivana, smješteni su u Splitu.⁹²

⁸⁹ V. DELONGA, 1996, 157.

⁹⁰ V. DELONGA, 1996, 156.

⁹¹ V. DELONGA, 1996, 157-159.

⁹² V. DELONGA, 1996, 160.

Slika 26. Predromanički ulomci liturgijskog kamenog namještaja, Uzdolje (preuzeto: V. Delonga, 1996, LIII., 119-124).

Nakon pobjede u Domovinskom ratu pristupilo se obilasku mnogobrojnih arheoloških lokaliteta, koji su se nalazili pod okupacijom tzv. SAO Krajine. U sklopu predromaničkog kompleksa Sv. Ivana, kao konstruktivni dio arhitekture, pronađen je arhitrav ograde svetišta s okomitim žlijebom na desnoj strani i rebrastim oblikovanjem na lijevoj bočnoj strani arhitrava. Navedeni elementi služili su za učvršćivanje grede sa zabatom ograde svetišta. Dvopojasno rješenje izraženo je nizom kuka s kratkim drškama i velikim zavojnicama u gornjem pojasu oslonjenih na profilirano rebro, ispod kojeg je na otučenoj kamenoj površini uklesan natpis *IVAN IVPANVS ABATI PETRI IVPANUS ABIRI / [...]GIN[...]*, što se vidi na slici 27. U natpisu se kao donator i dedikant spominje župan Ivan. Opat Petar primatelj je donacije. Stilske i likovne karakteristike bliske su arhitravima sa Crkvine u Biskupiji i Kapitula kod Knina. Predromanički arhitrav iz Uzdolja ujedno je najstariji epigrafski spomenik koji navodi ime hrvatskog dostojanstvenika na hrvatskom jeziku.⁹³

⁹³ V. DELONGA, 1996, 588-589.

Slika 27. Arhitrav s naknadno uklesanim natpisom župana Ivana iz Uzdojla (preuzeto: N. Jakšić, 2013, 139).

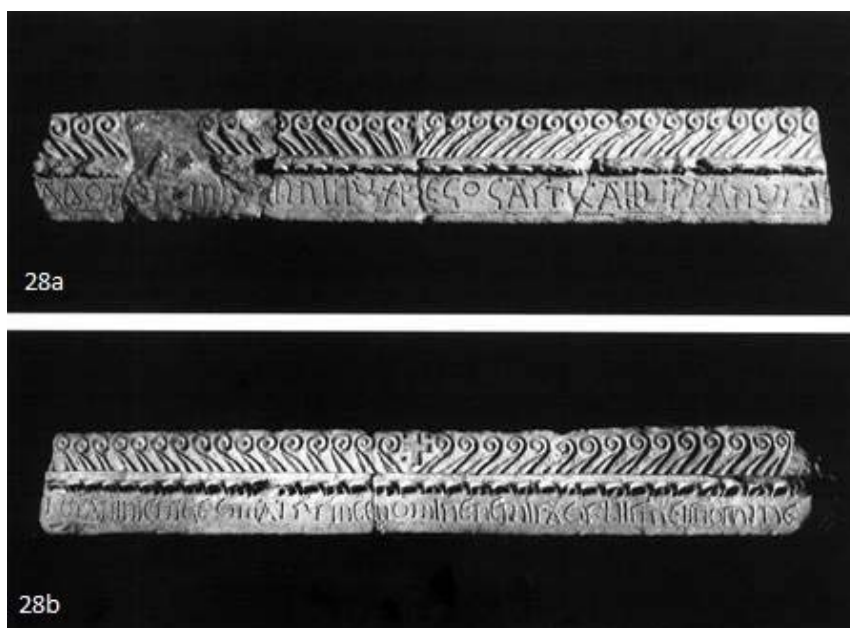
7.5 Cetina – Sv. Spas

Cetina je selo smješteno uz istoimenu rijeku u sjevernom dijelu cetinskog polja podno planine Dinare. Zbog blizine vrela Cetine naselje je u prošlosti nosilo ime Vrhrike. U Vrhrici se nalazilo sjedište vrličke županije, a od 1185. godine i središte jednog od đakonata kninske biskupije. U razdoblju od 1947. do 1954. godine, pod vodstvom Stjepana Gunjače, otkriveno je na položaju stare Vrhrike nekoliko arheoloških lokacija među kojima je lokalitet s ranosrednjovjekovnom crkvom Sv. Spasa s pripadajućim grobljem. Predromanička crkva Sv. Spasa jedna je od najbolje očuvanih sakralnih objekata ranog srednjeg vijeka u Hrvatskoj. Širenjem naselja u 14. stoljeću preuređuje se i sakralni objekt oko kojeg se istovremeno širi nasebinsko groblje. Groblje uz crkvu Sv. Spasa jedno je od najvećih i najznačajnijih srednjovjekovnih grobalja. Otkrivena su 1162 groba i oko 700 biliga.⁹⁴ Sačuvani latinski natpis ograde svetišta govori nam da je crkvu dao opremiti župan Gastika za vrijeme kneza Branimira. Kako je ograda svetišta jedini pronađeni liturgijski namještaj s epigrafskim natpisom, tako je i sam sakralni objekt datiran istodobno. Dijelovi ograde svetišta smješteni su u MHAS – u. Miljenko Jurković ističe da je Gastika dao sagraditi svoju privatnu crkvu čija je funkcija podređena karolinškom utjecaju kao nositelju zapadnog civilizacijskog i kulturnog kruga.⁹⁵ Tijekom arheoloških istraživanja provedenih 1948. godine i 1952. – 1953. godine pronađeni su dijelovi lijevog i desnog arhitrava ograde svetišta. Desni arhitrav je prelomljen, a dio lijevog arhitrava pronađen je kao spolij u kasnosrednjovjekovnom grobu 115a ispred ulaza u sakralnu građevinu uz zvonik. Preostali ulomci lijevog arhitrava pronađeni su naknadno tijekom terensko-istraživačkih radova. U epigrafskom polju lijevog arhitrava teče natpis *AD ONOREM D(omi)N(u)M N(ostri) IESU CHR(ist)I EGO GASTICA HUPPANUS D[onavi vel. dedicavi...]*, što se vidi na slici 28a, i nastavlja na desni arhitrav [...] *I ET ANIME ME MATR(i)S ME NOMINE NEMIRA ET F[il]LIIS MEIS NOMINE*, prikazano na slici 28b.

⁹⁴ V. DELONGA, 1996, 86-87.

⁹⁵ M. JURKOVIĆ, 1995, 63-64.

Prijevod: U čast Gospodina našega Isusa Krista, ja župan Gastika, darovao sam (posvetio sam) [ovu crkvu za spas] i moje duše, i u ime majke moje Nermine, i u ime mojih sinova.⁹⁶

Slika 28. - Lijevi arhitrav (28a), desni arhitrav ograde svetišta (28b), Cetina (preuzeto: V. Delonga 1996, T. XXVII., 56/1, 56/2).

7.6 Golubić

Golubić se u pisanim izvorima spominje kao selo Butina Vas, koje se nalazi u posjedu kninskog biskupa. U sadašnjoj pravoslavnoj crkvi Sv. Stevana pronađen je predromanički ulomak arhitrava, koji vjerojatno pripada ranosrednjovjekovnoj crkvi Sv. Marije. Ulomak je u gornjem pojasu ukrašen kukama i nosi ostatak natpisa [...sancta]E MARIE[...]. Upotrijebljen je kao spolij u bočnim vratima parohijske crkve, a danas se nalazi u MHAS - u.⁹⁷ Lokalitet je poznat i po pronalasku zlatne nakitne garniture kasnoantičkog i bizantskog obilježja, koja predstavlja rijetko i izvanredno umjetničko dostignuće na hrvatskom etničkom području.⁹⁸

7.7 Krković

⁹⁶ V. DELONGA, 1996, 88.

⁹⁷ V. DELONGA, 1996, 187.

⁹⁸ D. JELOVINA, 1989, 60.

Zapadno od Bribira, na približnoj udaljenosti od 4 km, smješteno je selo Krković koje je pripadalo najjužnijem dijelu srednjovjekovne županije Luke, u kojoj je prebivalo hrvatsko pleme Kukara. Na položaju crkve Svih Svetih, koja je u Domovinskom ratu znatno oštećena, nalazila se srednjovjekovna crkva. Prilikom preuređenja objekta (1989.) u zidu su pronađeni malobrojni ulomci pluteja i arhitrava s natpisom posvetnog karaktera, koji po stilskim i epigrafskim svojstvima pripadaju predromaničkom razdoblju. Reljefnu dekoraciju ulomka arhitrava s tekstom u natpisnom polju [*In nomine*] *D(omi)NI TEMPO(ribvs... vel tempore...]* čini niz kuka žlijebljenih drški koje ukrašavaju gornji pojas kamenog natpisa (slika 29).⁹⁹

Slika 29. Ulomak arhitrava ograde svetišta iz Krkovića (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 32).

7.8 Mokro polje – Crkvina

Naselje Mokro Polje smješteno je u istoimenoj udolini bukovačkog kamenjara uz rijeku Zrmanju. Početkom prošlog stoljeća Lujo Marun je na položaju Crkvina pronašao ostatke zidova predromaničke crkve nepoznatog titulara s pripadajućim grobljem. Pregradnjom u 15. stoljeću sakralni objekt dobiva gotička obilježja. Ostaci pisanih kamenih spomenika sa Crkvine slučajni su nalazi pronađeni 1921. g. i pripadaju ogradi svetišta s natpisom posvetnog karaktera. Epigrafski nalazi nađeni na Crkvini u Mokrom polju čuvaju se u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika. Jedan ulomak arhitrava sadrži dio posvetnog natpisa, koji upućuje na gradnju crkve [*...a*] *VLLA CHR(ist)I C(on)[didi...]*, prikazan na slici 30.

⁹⁹ V. DELONGA, 1996, 188.

Slika 30. Ulomak arhitrava s dijelom natpisa o gradnji crkve, Mokro polje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXVI., 171).

Drugi ulomak arhitrava s natpisom [...con]FIRMAVI F[...], prikazan na slici 31, ukazuje na čin posvjedočenja kršćanskog objekta. Oba ulomka su rustične obrade i pripadaju razdoblju 9. – 10. stoljeća.¹⁰⁰

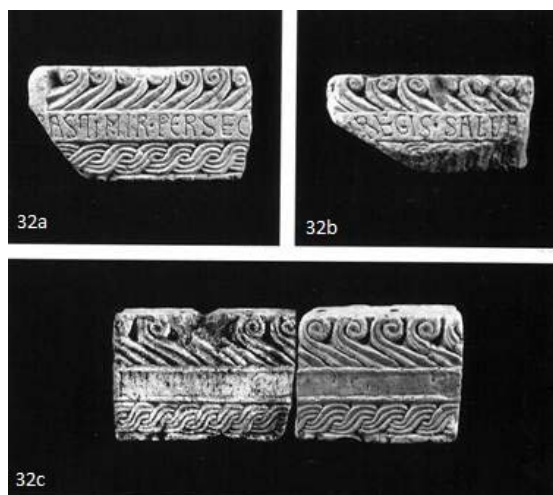

Slika 31. Ulomak arhitrava s natpisom o činu posvjedočenja crkvenog objekta, Mokro polje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXVI., 172).

7.9 Pađene

Selo Pađene udaljeno je 12 km od Knina u pravcu sjeverozapada. Smješteno je na prostoru zaravni krškog polja okruženog brdovitim uzvišenjima. Nalazi ulomaka crkvenog namještaja ukazuju na postojanje predromaničkog sakralnog objekta na području parohijske crkve Sv. Đurđa i seoskog groblja. Prilikom preuređenja crkve 1890. dijelovi arhitrava i luka ograde svetišta pronađeni su ispod zidne konstrukcije apside, u zidovima crkve te na širem području pripadajućeg groblja. Pojedini ulomci kamene plastike su zagubljeni, a podatci o njima su dostupni preko arhivskih bilješki i fotodokumentacije. Iz uklesanog natpisa na kamenoj plohi trabeacije može se zaključiti da je predromanička crkvena građevina donacija hrvatskog velikaša Rastimira te da je bila posvećena Sv. Mariji, Sv. Jakovu, možda i Kristu Kralju. O imenu hrvatskog velikaša Rastimira svjedoči ulomak arhitrava ograde svetišta pronađen ispod apside pravoslavne crkve. U natpisnom polju je uklesano ime donatora crkve [...R]ASTIMIR PERSEC[vtvs...], što se vidi na slici 32a.

¹⁰⁰ V. DELONGA, 1996, 200-201.

Slika 32. Ulomak arhitrava s imenom donatora (32a), ulomak s ostatkom posvetnog teksta (32b), ulomak arhitrava s otučenim natpisom (32c), Pađene (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXXII., 183-185 a, b).

Gornji rubni pojas arhitrava krasi niz kuka, dok donjim pojasom teče tropruta pletenica.¹⁰¹ Dio arhitrava s natpisom [*...Christi*] *REGIS SALVAT[oris...]*, prikazan na slici 32b, i nizom kuka u gornjem i troprutom pletenicom u donjem ukrasnom polju pronađen je prilikom pregradnje apside 1890. i prenesen je 1911. u *Muzej hrvatskih starina* u Kninu. Sadržaj teksta upućuje na posvetu ili invokaciju Kristu. Prilikom konzervatorskih radova 1987. godine pronađen je i dio arhitrava s oštećenim latinskim natpisom (slika 32c), koji je prethodno bio dio veće cjeline. Ulomci s oštećenom natpisnom plohom u središnjem pojasu čuvaju se u Kninskom muzeju i u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Kao slučajni nalaz pronađen je 1890. u pločniku parohijske crkve i ulomak arhitrava s natpisom posvetnog značenja, koji svojim sadržajem upućuje na gradnju sakralnog objekta. Dekorativno rješenje istovjetno je ukrasnom stilu prethodno navedenih ulomaka arhitrava predromaničkog septuma.¹⁰²

7.10 Gradac kod Drniša – Sv. Petar

U selu Gradcu pokraj Drniša smještena je uz mjesno groblje crkva Porodenja Marijina, koja je podignuta početkom 18. stoljeća. Tijekom obnove sakralnog objekta 1897. g. i kasnije izgradnje grobnica, pronađeni su uz arhitektonsku dekoraciju predromaničkog i ranoromaničkog crkvenog namještaja i kameni spomenici s epigrafskim sadržajem. Liturgijski namještaj pripada ranosrednjovjekovnoj crkvi Sv. Petra, koja je podignuta u razdoblju od druge polovine 9. do 10. stoljeća i po svojim odlikama ubraja se u

¹⁰¹ V. DELONGA, 1996, 219.

¹⁰² V. DELONGA, 1996, 220.-221.2

reprezentativnije sakralne građevine ranosrednjovjekovne hrvatske države. Na trabeaciji ograde svetišta spominje se ime Sv. Petra kao glavnog titulara crkve i Sv. Marije koja će u kasnijim stoljećima postati glavni naslovnik crkve u Gradcu. Dio arhitrava s posvetnim natpisom u epigrafskom polju pronađen je prilikom izgradnje sakristije crkve 1856. godine, dok su ostali ulomci pronađeni tijekom uređenja apside 1897. godine te kao spoliji u obližnjim grobovima. Dio arhitrava je rekonstruiran od tri fragmenta i podijeljen na tri ukrasna pojasa. Gornji pojas krasi niz kuka s troprutim drškama prislonjenim na profilirano rebro ispod kojeg je postavljen niz troprutih arkada. Prekrižene arkade međusobno su povezane. Donjim rubnim pojaskom teče latinski natpis [...S(an)C(tv)S PETRUS CVI DEVS TRADIDET CLAVES REGNI CEI[orvm...]] prikazan na slici 33, iz kojeg se čita o dodjeli ključeva Kraljevstva Nebeskog Sv. Petru, glavnom naslovniku predromaničke crkve.

Slika 33. Ulomak arhitrava iz Gradca kod Drniša (preuzeto: N. Jakšić, 2013, 147).

Ulomak zabata, ograde svetišta pronađen je 1897. g. tijekom uređenja apside crkve Porodenja Marije u Gradcu. Fragmentirani natpis [...]TE S(an)C(ta)E [Mariae ?...] prikazan na slici 34, vjerojatno predstavlja dedikaciju Sv. Mariji, koja je sunaslovnik predromaničke crkve Sv. Petra. Dekorativan stil zabata identičan je prethodnom ulomku arhitrava ograde svetišta ranosrednjovjekovne crkve Sv. Petra.¹⁰³

¹⁰³ V. DELONGA, 1996, 90-91.

Slika 34. Ulomak zabata s osatkom posvetnog natpisa, Gradac kod Driša (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXVIII, 59).

Od 1995. godine u sklopu terensko-istraživačkih radova na oslobođenom driškom području pristupilo se raščišćavanju ruševina župske crkve Porođenja Marijina u Gradcu. Pronađena su dva ulomka arhitrava predromaničke crkve Sv. Petra upotrijebljenih u gradnji novovjekovnog sakralnog objekta. Kiparsko-epigrafičke karakteristike ulomaka identične su prethodno pronađenim ulomcima ranosrednjovjekovne crkve Sv. Petra. Na donjem rubnom pojasu u natpisnom polju se čita [...]ET S(an)C(t)I] MICHAELI [genet]RICI MARI[ae], što se vidi na slici 35. Uklesani tekst upućuje na titulare Sv. Mihovila i Sv. Mariju.¹⁰⁴

Slika 35. Ulomci predromaničkog arhitrava iz crkve Porođenja Marijina u Gracu (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXXXIV., 235).

7.11 Bribir – Sv. Ivan

Ranosrednjovjekovni Bribir bio je središte bibrirske županije, a prve podatke o tome donosi Konstantin Porfirogenet u 10. stoljeću, dok se imena bibrirskih župana spominju u vladarskim ispravama 11. stoljeća.¹⁰⁵ Lokalitet je smješten 14 km sjeverozapadno od Skradina, na rubu Ravnih Kotara, gdje se spaja s plodnim poljima i krškim zaravnima bukovičkog područja.¹⁰⁶ Smješten na dominantnom uzvišenju, Bribir je predstavljao važno prometno, strateško i

¹⁰⁴ V. DELONGA, 1996, 587.

¹⁰⁵ V. DELONGA, 1996, 176.

¹⁰⁶ A. DURMAN, 2006, 98.

urbano središte od antičkog do srednjovjekovnog doba, koje su Hrvati naselili od samog dolaska na teritorij matične hrvatske države.¹⁰⁷ U razvijenom srednjem vijeku na Bribirskoj Glavici smješteno je sjelo knezova Šubića koji za vrijeme svoje rastuće gospodarske i političke moći, krajem 13. i početkom 14. stoljeća, vladaju Hrvatskom, Bosnom, kao i nekim obalnim središtima s komunalnim ustrojem.¹⁰⁸

Prva višegodišnja arheološka istraživanja na Bribiru započeo je Lujo Marun 1909. godine, a prekinuta su zbivanjima Prvog svjetskog rata.¹⁰⁹ Do pomaka u istraživanju Bribira u međuratnom razdoblju nije došlo zbog nepovoljnog položaja u kojem se nalazila hrvatska nacionalna arheologija. Tek nakon Drugog svjetskog rata, a posebno u razdoblju od 1960. do 1980. godine, Stjepan Gunjača je proveo niz istraživanja, uz pomoć povremenih suradnika, kada se istraživačkim radovima priključio i Muzej grada Šibenika. Tijekom istraživanja bribirske rotunde 1959. godine pronađen je ulomak pluteja ambona s križem u sredini. Krakovi križa imaju završetke konkavnog oblika. Križ je dekoriran troprutom pletenicom i zavojnicama koje uokviruju završetke krakova (slika 36). U gornjem desnom polju između dva kraka razabire se ostatak natpisa [...salub]RIT[er...], koji je sadržajno neutvrđen.¹¹⁰

Slika 36. Ulomak predromaničkog reljefa s djelomičnim natpisom (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 17).

Od 2014. godine u sklopu međunarodnog arheološkog projekta *Varvaria / Breberium / Bribir* nastavljani su znanstveno-istraživački radovi u suradnji *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* iz Splita i *Muzeja grada Šibenika*, te suradnika iz Sydneya i Osla. Suradnju su upotpunili stručnjaci iz *Centra za antropologiju HAZU* i *Instituta za arheologiju* u Zagrebu.¹¹¹

¹⁰⁷ M. ZEKAN, 2010, 19.

¹⁰⁸ V. DELONGA, 1996, 177.

¹⁰⁹ A. DURMAN, 2006, 98.

¹¹⁰ V. DELONGA, 1996, 178.

¹¹¹ A. MILOŠEVIĆ, A., 2017, 8.

U fazi od 2014. do 2017. godine istraženo je i dokumentirano područje današnjeg mjesnog groblja i prostora ispod crkve sv. Joakima i Ane.¹¹²

Tijekom istraživanja 2015. godine ispod današnje podnice crkve, pri samom dnu ranosrednjovjekovne osmerolisne rotunde, iskopana je greda trokutastog zabata ograde svetišta, koja u donjem polju nosi posvetni natpis *JIERI ROCAVI = FIERI ROGAVIT*, dok je u gornjem polju ukrašena nizom troprutih kuka (slika 37). Da se radi o inačici trokutastog zabata, svjedoče koso otklesani bočni krajevi s dodatnim rebrastim oblikovanjem kao konstruktivnim elementom koji spaja gredu s pripadajućim dijelovima ograde svetišta. Prije pronalazeni dijelovi greda trokutastog zabata objašnjeni su kao vodoravni arhitravi u gornjoj zoni ograde svetišta ili kao detalji trokutastog nadvoja nad vratima.¹¹³ Zajednička karakteristika otkrivenih struktura bibrskog ranosrednjovjekovnog svetišta je prisutnost spolijsa, koji su pripadali rotundi ili građevinama i sepulkralnim spomenicima iz rimskog doba.

Slika 37. Greda trokutastog zabata ograde svetišta (preuzeto: A. Milošević, 2017, 48).

Među ponovno upotrijebljenim blokovima iz rimskog doba pronađen je 2015. g. i ulomak stranice sarkofaga s natpisima na jednoj široj i jednoj užoj plohi, što je prikazano na slici 38. Na užoj plohi nalazi se natpis *...JIMIRO DUCE*.¹¹⁴ Tekst upućuje na vladarski natpis koji se

¹¹² A. MILOŠEVIĆ et al., 2017, 9.

¹¹³ A. MILOŠEVIĆ et al., 2017, 49.

¹¹⁴ V. GHICA, A. MILOŠEVIĆ, N. URODA, D. DŽINO, 2016, 21-22.

smješta u Branimirovo doba. Istom natpisu pripada i ulomak pronađen 1986. godine, a čuva se u lapidariju uz sam lokalitet.¹¹⁵

Slika 38. Ulomak natpisa sa sarkofaga (preuzeto: V. Ghica, A. Milošević, N. Uroda, D. Džino, 2016, 21).

7.12 Otres Lukačuša

Arheološki lokalitet Otres nalazi se između srednjovjekovne utvrde Ostrovice i Bribira, uz potok Otres. Položaj je u narodu poznat pod imenom Lukačuša, a do današnjih dana zadržao se samo kao hidronim. Prema pisanim izvorima 15. stoljeća i arheološkom materijalu selo Otres je bilo jedno od važnijih središta hrvatske županije Luke. Prodorom Turaka tijekom 16. stoljeća selo je srušeno, a njegova ubikacija je otežana. Vijesti o lokalitetu donose Lujo Marun, Frano Radić, V. Živić i Miho Barada.¹¹⁶ Na lokalitetu je u nekoliko navrata pronađeno mnogo ulomaka starohrvatske pleterne plastike od kojih je prvi dio natpisa slučajno nalaz iz 1896. godine. Preostali ulomci pronađeni su tijekom terensko-istraživačkih radova 1911. i 1912. godine¹¹⁷ i revizijskih istraživanja pod vodstvom stručnjaka iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika 1977. i 1983. – 1986. godine.¹¹⁸

Iz antičke naseobine u ranom srednjem vijeku razvija se selo Otres, unutar kojeg je nastala i predromanička crkva iz 9. stoljeća s pripadajućim grobljem. U romaničkom se razdoblju gradi nova crkva za čiju se gradnju koriste dijelovi kamenog namještaja ranije izgrađene predromaničke crkve. Pronađeni ulomci predromaničkog kamenog namještaja ukazuju na dvije faze u uređenju crkvenog interijera. Starijoj fazi uređenja pripada luk ograde svetišta nad ulazom u prezbiterij s uklesanim natpisom na trabeaciji. Sačuvani epigrafski ulomci ukazuju na natpis općeg sakralnog značenja. Mlađoj fazi pripada ograda svetišta sa sačuvanim

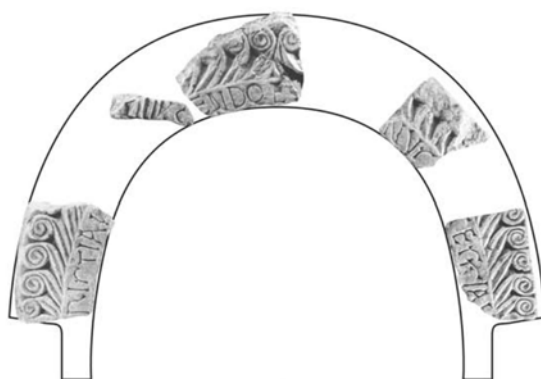
¹¹⁵ N. URODA, 2017, 47.

¹¹⁶ M. ZEKAN, 1985, 161.

¹¹⁷ V. DELONGA, 1996, 216.

¹¹⁸ M. ZEKAN, 1993, 413.

dijelovima dvaju arhitrava i zabata s natpisom u epigrafičkom polju i imenom kneza Branimira koji potvrđuju obnovu krajem 9. stoljeća.¹¹⁹ Vanjski rub luka ukrašen je nizom kuka, a u epigrafičkom polju teče dio natpisa *[ch]RISTIAN[orum?] [...] C(s?)ENDO E[...]NUS[...]* (slika 39), koji zbog fragmentiranosti nije moguće restituirati. Natpis ima opće sakralni značaj i pripada sakralnoj građevini iz predbranimirovog razdoblja.

Slika 39. Ulomci luka ograde svetišta iz Otresa (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 27).

Dijelovi mlađeg natpisa pronađeni su prilikom istraživanja župskog groblja devastiranog za vrijeme prvih arheoloških radova 1911. i 1912. godine. Kao dio arhitektonske konstrukcije kasnosrednjovjekovnog groba (obložnice i uzglavnica) upotrijebljeni su dijelovi ograde svetišta, dio lijevog arhitrava i zabata, te cijeli desni arhitrav. Uz ranije pronađene ulomke izvršena je potpuna rekonstrukcija gornjeg dijela ograde svetišta (slika 40), što je omogućilo restituiranje cijelog natpisa. Epigrafski tekst započinje uklesanim križem i invokacijom, uz skraćenicu s abrevijaturama. U epigrafskom polju cijelom dužinom ograde svetišta teče natpis posvetnog karaktera, koji po svom sadržaju predstavlja jedan od najvažnijih spomenika hrvatske nacionalne arheologije.¹²⁰

Slika 40. Trabeacija ograde svetišta iz Otresa (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 22).

¹¹⁹ V. DELONGA, 1996, 215.

¹²⁰ M. ZEKAN, 1993, 415.

Natpis glasi: + *IN N(omine) D(omi)NI TE(m)POR[e] DOMNO [Br]ANNI[mero] DVCI EGO C[ede] DRA[go] [ad ho]NORE(m) BEATI PETRI ET S(an)C(ta)E MARIE S(an)C(t)I GEORGII S(an)C(t)I STEFANI S(an)C(t)I MARTINI S(an)C(t)I GRISIGONI S(an)C(ta)E CRVCIS*. Prijevod: U ime Gospodnje! U vrijeme gospodina Branimira, kneza, ja Zdedrag [učinih] u čast Blaženog Petra i Svete Marije, Svetog Jurja, Svetog Stjepana, Svetog Martina, Svetog Krševana. Svetog Križa.

Ninski biskup Teodozije (879. – 886.) isticao se obnavljanjem razrušenih sakralnih objekata na području hrvatske kneževine, što se doznaje iz pisama pape Stjepana VI. Teodozije je veliku pozornost posvetio obnovi crkava u svojoj biskupiji, a ta se aktivnost intenzivno provodila na području od biskupskog sjedišta u Ninu do rijeke Krke. Njegovom djelovanju sigurno se mogu pripisati obnove crkava u Otresu, Ždrapnju, Šopotu i Ninu, na što ukazuju pronađeni Branimirovi natpisi.¹²¹ Možda se njegovom djelovanju može pripisati i obnova bibrirske rotunde s titularom Sv. Ivana, gdje je nedavnim revizijskim istraživanjima pronađen sedmi natpis kneza Branimira.¹²²

7.13 Ždrapanj kod Skradina – Sv. Bartul

Ždrapanj je smješten na brijegu nedaleko od grada Skradina i pripada župi Piramatovci. U ranom srednjem vijeku Ždrapanj je obitavalište starih Kukara i pripadalo je području županije Bribir, a kasnije u sastavu srednjovjekovne župe Luka. Arheološki lokalitet se nalazi u blizini Ždrapnja na položaju predromaničke crkve Sv. Bartula s pripadajućim grobljem. Arhitektura sakralnog objekta ukazuje na dvije glavne građevne faze, od kojih starija faza seže u Branimirovo doba, što potvrđuje nalaz nekoliko ulomaka predromaničke ograde svetišta. Kasnija obnova pripada razdoblju 15. stoljeća. Danas se na tom položaju nalazi katoličko groblje s obnovljenom crkvom. Kontinuirani život na ovom području potvrđuje pronađeni arheološki materijal od antičkog do kasnosrednjovjekovnog razdoblja.

Terensko – istraživačke radove izveo je Lujo Marun od 1909. do 1911. godine kada je uz crkvu Sv. Bartula otkrio ostatke starokršćanske crkve (5. i 6. st.) te groblja s antičkim i starokršćanskim ukopima.

¹²¹ M. ZEKAN, 1993, 417-418.

¹²² N. URODA, 2017, 47.

Slika 41. Prikaz lijevog arhitrava i zabata ograde svetišta iz Ždrapnja (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 29).

Epigrafski natpis na trabeaciji ograde svetišta iz Ždrapnja govori nam da je župan Pristina, suvremenik župana Gastike, sa svojom ženom ostao zabilježen kao graditelj sakralnog objekta.¹²³ Prigodom istraživanja zidova Sv. Bartula i okolnog područja u razdoblju od 1909. – 1911. godine pronađeni su ulomci ograde svetišta. Mate Zekan je uz prije objavljivane dijelove lijevog arhitrava, objavio i ulomke iz fundusa Muzeja Hrvatskih arheoloških spomenika među kojima i zabat ograde svetišta sastavljenog od dva fragmenta, te jedan fragment početka arhitrava i završni dio desnog dijela arhitrava ograde svetišta (slika 41). Istovrsna obrada dekorativnih elemenata na ulomcima lijevog i desnog arhitrava, kao i spojnica u obliku modeliranog rebra i utora na drugom ulomku, potvrđuju pripadnost istom gornjem dijelu ograde svetišta. Arhitrav je raščlanjen u tri pojasa. Gornji pojas krase žlijebljene kuke koje se naslanjaju na profilirano rebro sa stiliziranim kimationom.

U donjem rubnom pojasu teče latinski natpis */IN NOMINE /DOMINI TEMPORE DOMNO?/ /BR/ANIMERO DVCE(M) CLAVITNORV(M) (=SCLAVITINORVM) EGO PRISTI(NA) IVPANVS C(VM)... ...MEA (A)EDIFICAVIM/VS/... ...EVT D MA(RIE) BEAT(E) PRO PECCATORE ME ?/* Prijevod: U ime Gospodnje! U vrijeme gospodina Branimira kneza Slavena. Ja župan Pristina sa ... mojom, sagradismo.../? Blažene Marije za mene grijешnika?/.¹²⁴

¹²³ M. JURKOVIĆ, 1995, 64.

¹²⁴ M. ZEKAN, 1993, 412.

Slika 42. Završni dio desnog arhitrava ograde svetišta iz Ždrapnja (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 30).

Na završnom dijelu desnog arhitrava dedikant za primljeno dobro traži milost Božju kako se to čita na natpisu[...]*JE SVTD(?) HABEAT P(ro)PICIAM[...?...]* prikazanom na slici 42. Primjetna je osobitost srednjovjekovnog latiniteta uočljiva u zamjeni slova *t* slovom *c* / *propiciam* = *propitiam*.¹²⁵ Uklesan latinski natpis na kamenoj trabeaciji ograde svetišta crkve Sv. Bartula, uz ime kneza Branimira sadrži sintagmu *dux Clavitorum* (= *Sclavorum*) i upućuje kako je kao izravni predložak upotrijebljen natpis iz crkve Sv. Ambroza u Ninu.¹²⁶

7.14 Šibensko Donje polje – Sv. Lovro

Grad Šibenik (*Sibinicum*) se prvi put spominje 1066. godine u povelji Petra Krešimira IV, kao utvrda smještena na važnom strateškom položaju na ušću rijeke Krke. Tijekom 11. stoljeća u Šibeniku povremeno borave hrvatski vladari Petar Krešimir IV, Zvonimir i Stjepan II. Arheološki nalazi na Kosi i kod romaničko – gotičke crkve Sv. Lovre na Grušinama, u blizini Morinjskog zaljeva, potvrđuju važnost Donjeg Polja u razdoblju od 9. do 12. stoljeća. Crkva Sv. Lovre s pripadajućim grobljem smještena je 7 km istočno od Šibenika. Izgrađena je u gotičkom razdoblju na temeljima sakralnog objekta iz predromaničkog doba na prostranom području nekadašnje antičke vile. Područje šibenskog Donjeg Polja nalazilo se u posjedu kraljevskog samostana Sv. Bartolomeja, a crkva Sv. Lovre smatra se zadužbinom hrvatskih vladara.¹²⁷

Nakon arheoloških iskopavanja pod vodstvom Luje Maruna i don Krste Stošića od 1935. do 1938. godine, istraživanja na području crkve Sv. Lovre nastavlja Zlatko Gunjača 1977. godine. Tadašnja istraživanja crkvenog kompleksa na Grušinama nisu pružila jasnu arheološku sliku. Godine 1995., pod vodstvom Željka Krnčevića, poduzeta su daljnja arheološka istraživanja prigodom čega su na području srednjovjekovnog sakralnog objekta s

¹²⁵ V. DELONGA, 1996, 254.

¹²⁶ M. ZEKAN, 1993, 412.

¹²⁷ V. DELONGA, 1996, 145.

pripadajućim grobljem postignuti dragocjeni rezultati. Pronađene su dvije urne s paljevinskim ukopima koje su datirane u kasno 7. stoljeće, čime koincidiraju s vremenom doseljenja Hrvata u ove krajeve. Godine 1996. u novootkrivenim etažnim grobovima pronađen je starohrvatski nakit, koji pripada razdoblju od 13. do 15. stoljeća. Sveukupno je, na području Grušina, otkriveno oko 300 grobova, od kojih je većina istražena od 1995. do 2004. godine.¹²⁸ Naknadne antropološke analize osteološkog materijala iz ranosrednjovjekovnih grobova i dviju starohrvatskih urni proveo je Mario Šlaus.¹²⁹ Analizirani crkveni kameni namještaj upućuje na zaključak da je na području Grušina u periodu od 9. do 12. stoljeća podignuto nekoliko sakralnih objekata. Ulomci liturgijskog namještaja te jedan neukrašeni nadvratnik pronađeni su kao dijelovi grobne arhitekture. Također je iskopan dio pluteja starokršćanskog objekta te nedovršeni plutej koji pripada 11. stoljeću. Nedovršeni ranosrednjovjekovni kameni spomenici upućuju na pomisao da se na Grušinama ili u neposrednoj okolini, nalazila radionica u kojoj se izrađivao liturgijski kameni namještaj. Nakon terensko-istraživačkih radova 2004. godine lokalitet je zaštićen od vanjskih utjecaja i time pripremljen za daljnja istraživanja. Srednjovjekovno groblje na Grušinama, s kontinuitetom pokapanja od 7. do 15. stoljeća, uz Danilo Šematorij, predstavlja najveće starohrvatsko groblje na šibenskom području.¹³⁰

Iskopani ulomci predromaničkog kamenog namještaja s epigrafičkim sadržajem pripadaju dvjema fazama razvoja crkve Sv. Lovre, o čemu svjedoče dijelovi liturgijskog namještaja iz 9. stoljeća te kasniji ostaci iz 11. stoljeća. Ranosrednjovjekovni sakralni objekt na Grušinama imao je nekoliko crkvenih naslovnika među kojima se spominju; Sv. Kuzma i Damjan, Sv. Mihovil i Sv. Florijan te Sv. Lovro, od kojih potonji u doba gotike postaje glavni crkveni titular. Koncem predromaničkog razdoblja dolazi do promjena u unutarnjem preuređenju crkve, što potvrđuju ponovno upotrijebljeni dijelovi predromaničke ograde svetišta.¹³¹ Manji ulomak lijevog arhitrava s lijevom krajnjim dijelom luka nosi dio sačuvanog natpisa [...t]EM[pori]BVS DOMNO D[omagoi (?)...] (slika 43a). Posvetni natpis možda sadrži kronološku formulu koja označava doba Domagojevog vladanja. Ukrasnu kompoziciju čini tropojasna podjela. Gornjim rubnim poljem teče niz velikih žlijebljenih kuka, koje se oslanjaju na natpisno polje, dok donji rubni pojas arhitrava krasi troprute pletenice. Luk podijeljen u dva pojasa krasi niz kuka u rubnom pojasu ispod kojeg se nalazi natpisno polje.

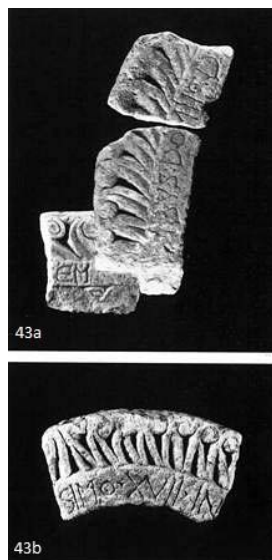
¹²⁸ J. MESIĆ ur., Ž. KRNČEVIĆ, 2004, 211.

¹²⁹ M. ŠLAUS, 2006, 56-57.

¹³⁰ J. MESIĆ ur., Ž. KRNČEVIĆ, 2004, 212.

¹³¹ V. DELONGA, 1996, 146.

Sačuvan je jedan ulomak tjemena luka s natpisnim poljem i dijelom teksta koji obilježava neko vremensko razdoblje [...? *anno octigentesimo septuage*] *SIMO XVII IN[dictione]*. Tjeme luka ukrašeno je nizom nasuprotno postavljenih kuka, što je prikazano na slici 43b. Kao spolij u kasnosrednjovjekovnom grobu pronađen je ulomak desne strane luka ograde

Slika 43. Ulomci predromaničkog arhitrava i luka (43a), ulomak tjemena luka (43b), Donje polje (preuzeto: V. Delonga 1996, T. XLVIII., 105, 106).

svetišta ukrašen nizom kuka, koje se oslanjaju na epigrafičko polje sa sačuvanim dijelom teksta koji nosi spomen Sv. Florijana [...e] *T S(an)C(t)I FLOR[iani]*, što se vidi na slici 44a.

Slika 44. Ulomak luka s imenom Sv. Florijana (44a), ulomak krajnjeg lijevog dijela luka (44b), Donje polje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXIX., 107, 108).

Na jednom ulomku krajnjeg dijela lijeve strane luka u ostatku uklesanog teksta vjerojatno se navodi dedikant nepoznatog imena [...*peccat*] *OR ET(i?) + EGO C[...]* na slici 44b. Kamenim spomenicima 9. stoljeća pripada i ulomak neutvrđene funkcije, koji u natpisnom polju sadrži ostatak natpisa s imenom Sv. Mihovila s veznikom *et* i upućuje na još jednog sveca u nastavku teksta.¹³² Ranoromaničkom dobu pripada ograda svetišta ili trijumfalni luk

¹³² V. DELONGA, 1996, 147-149.

apside spojen od osam ulomaka. Luk je spojen od osam ulomaka s ornamentalnim stilom ranoromaničkog kninskog kruga. Gornji rubni pojas krasi niz jednostavnih listova, ispod kojeg je smješteno epigrafičko polje s uklesanim natpisom [...ecclesiam; aedificium] *RVITV[ram vel rvitvrvv] RESTAVR[a]VIMVS E[t...] INPLICIMVS(?) [in honorem...]*(slika 45).

Slika 45. Ranoromanički trijumfalni luk apside s natpisom na vanjskoj strani, Donje polje (ljubaznošću Željka Krnčevića).

Dio natpisa uklesan je i s unutarnje strane kamenog spomenika [...]*S(an)C(t)OR(um) COSME [e]T DAMIA[ni] ET LAVRENTII[...]* (slika 46). Sačuvani dio teksta upućuje na podatak o obnovi sakralnog objekta. Crkva je posvećena trima titularima; Sv. Kuzmi i Damjanu, te Sv. Lovri. Uklesani tekst sadrži odlike beneventanskog pisma, čime se luk svetišta s natpisom smješta najranije u sredinu 11. stoljeća.

Slika 46. Trijumfalni luk s posvetnim natpisom na unutarnjoj strani, Donje polje (ljubaznošću Željka Krnčevića).

Istom vremenu pripadaju i ulomci arhitrava ograde svetišta s tropojasnom dekoracijom. Gornji rubni pojas ukrašavaju kuke na žlijebljenoj nožici, koje se oslanjaju na niz stiliziranih arkada smještenih u središnjem pojasu arhitrava. Donjim vanjskim rubom arhitrava teče uklesani natpis. Ulomak arhitrava s ostatkom natpisa *rex* podjednako upućuje na titulu svjetovnog vladara, kao donatora i personifikaciju Krista Kralja [...]*REX*[...]. Ostaci natpisa u

epigrafskom polju arhitrava upućuju na tekst zavjetnog značaja [...*anima*]E N(*ost*)RE SEV[...]. Na ugaonom dijelu arhitrava sačuvan je dio teksta koji također nosi odlike beneventanskog pisma i pokazuje formalno-grafijske podudarnosti s tekstem trijumfalnog luka predromaničke crkve Sv. Lovre što ih smješta u isti vremenski kontekst. Epigrafski spomenici s arheološkog lokaliteta u Grušinama nalaze se u Muzeju grada Šibenika.¹³³

¹³³ V. DELONGA, 1996, 150-153.

8 ZAKLJUČAK

Analizirani latinski natpisi s područja Šibensko-kninske županije, potječu s niza lokaliteta u periurbanom i ruralnom području ranosrednjovjekovne hrvatske države. Područje njihovog rasprostiranja proteže se na sjevernu i srednju Dalmaciju i dio današnje jugozapadne Bosne. Za razliku od gradova s osnovanim dijecezama, u kojima se kršćanska zajednica nalazi u bliskoj vezi s biskupom, ruralna područja karakterizira vjerski život, koji se razvija na nekadašnjim rimskim vilama uz posjede hrvatske rodovske aristokracije. Epigrafski natpisi pružaju prvorazredan izvor za razumijevanje općih i pojedinačnih društveno-političkih prilika srednjovjekovne Hrvatske od sredine 9. do 2. pol. 11. stoljeća. Proces dugotrajne kristijanizacije, obilježen je intenzivnom izgradnjom sakralnih građevina te je često potaknuta intervencijom samog vladara. Crkve izgrađene u ranom srednjem vijeku, predstavljaju glavno poprište svih društveno-političkih, socijalnih i duhovnih događanja vjernika. Provođenjem reforme crkvene hijerarhije i Teodozijeve obnove u doba kneza Branimira u 2. pol. 9. stoljeća širi se snažan utjecaj iz ninske biskupije. O navedenim djelatnostima svjedoči sedam, do sada, pronađenih Branimirovih natpisa, od kojih su tri natpisa pronađena na šibensko-kninskom području. Prisutnost velikog broja posvetnih natpisa predromaničkog doba potvrđuje važnu ulogu dedikanata i donatora, koji mahom pripadaju vladarskom vrhu i užem krugu društvenih i crkvenih velikodostojnika. Natpisi se najčešće klešu na ukrašenim kamenim ploham a trabeacija ograde svetišta, portalima i trijumfalnim lukovima. Na predromaničkim natpisima najčešće se spominju imena inicijatora, naručioca i donatora, koji grade ili obnavljaju sakralne objekte, s posebnim naglaskom na posvetno-zavjetnu komponentu teksta. Potaknuti zavjetovanjem, vladari postavljaju natpise na najuočljivijim mjestima u crkvama, čime iskazuju svoj izvanredni položaj. Na šibensko-kninskom području, među svjetovnim dedikantima susreću se imena hrvatskih kneževa Trpimira, Branimira, i Muncimira te kralja Stjepana Držislava. Spominju se i pojedinci bliski vladarskom vrhu, poput dostojanstvenika Bribimira, Gastihe i Nemire te Pristine. Među crkvenim dedikantima, nerijetko kao idejni kreatori i pokrovitelji devocijskih tekstova, su opati, prezbiteri i đakoni, koji se pojavljuju i u ulozi anonimnih darovatelja i zavjetnika.

Kršćanski jezični obrazac predromaničkih epigrafskih spomenika na području ranosrednjovjekovne hrvatske države počiva na tradiciji kasnoantičke, kršćanske tradicije, a vidljiv je, kako u dalmatinskim gradovima, tako i ruralnim područjima.

Sredinom 11. stoljeća vladarski vrh u zaleđu Dalmatinske Hrvatske zasniva stalno kraljevsko središte u Kninu, nadomak kojeg, u selu Kosovu, stoluje hrvatski biskup. Područje kninskog kastruma već se za Stjepana Držislava razvilo u urbanu aglomeraciju, obilježenu intenzivnijim političkim i crkvenim životom na području dalmatinskog zaleđa.

Na srednjovjekovno hrvatsko društvo značajno su utjecala i nova duhovna strujanja izazvana benediktinskim reformnim sustavom, koji se iz Italije širi na istočnu jadransku obalu i unutrašnjost. Posredničkom ulogom splitske metropolije, značajne promjene donosi i crkvena obnova pape Grgura VII. Navedeni događaji znatno utječu na razvitak latinske epigrafike u ranoromaničkom razdoblju u kojem do izražaja dolaze natpisi osmišljeni unutar vjersko-crkvenog koncepta. Najčešće su to kratki sakralni natpisi i tekstovi s liturgijskom i biblijskom tematikom. Novost predstavljaju kiparsko-stilska rješenja i ikonografske kompozicije, koje nose obilježja suvremene zapadnoevropske umjetnosti. Natpisi ranoromaničkog doba dokaz su uređenih političkih prilika i temeljne duhovne preobrazbe, unutar ranosrednjovjekovnog hrvatskog društva. U integracijskim procesima zapadnoevropskog kulturnog kruga, starohrvatski epigrafski spomenici, u svom neizmijenjenom obliku, nose jasnu poruku samosvojnog kulturnog izraza, kao i značajna povijesna obilježja hrvatskog srednjovjekovlja.

9 SAŽETAK

Kulturna i povijesna baština današnje Šibensko-kninske županije ima poseban značaj za hrvatsku historiografiju i nacionalnu arheologiju. U prilog tome, svjedoče ranosrednjovjekovna nalazišta s bogatim fundusom epigrafskih natpisa, koji imaju iznimnu povijesnu i znanstvenu vrijednost. Pored historijata istraživanja, u radu se donose detaljni opisi svih značajnijih ulomaka ranosrednjovjekovnih natpisa nađenih na 14 različitih nalazišta diljem Šibensko-kninske županije. Riječ je o brojnim fragmentiranim epigrafskim natpisima, koji imaju važnu ulogu u proučavanju društvenih odnosa i složenih procesa nastanka srednjovjekovne hrvatske države. Pored povijesnog i arheološkog značaja, ranosrednjovjekovni lokaliteti Šibensko-kninske županije imaju i posebnu važnost u proučavanju arhitekture romaničkog razdoblja na istočnoj jadranskoj obali.

KLJUČNE RIJEČI: epigrafski natpisi, ranosrednjovjekovna hrvatska država, sakralni objekti, crkveni namještaj, dedikanti, donatori, kameni spomenici, nacionalna arheologija.

10 SUMMARY

EARLY MEDIEVAL INSCRIPTIONS ON STONE MONUMENTS OF THE ŠIBENIK-KNIN COUNTY

The cultural and historical heritage of today's Šibenik-Knin County has a special significance for Croatian historiography and national archaeology. Numerous early medieval findsites testify their significance with finds of epigraphic inscriptions, which have an outstanding historical and scientific value. In addition to the research history, the paper presents detailed descriptions of all significant fragments of early medieval inscriptions found on 14 different sites throughout the Šibenik-Knin County. The paper deals with a number of fragmented epigraphic inscriptions that play an important role in studying social relations and complex processes of the formation of the medieval Croatian state. In addition to historical and archaeological significance, the early medieval sites of the Šibenik-Knin County have a special importance in studying the architecture of the Romanesque era on the eastern Adriatic coast.

KEYWORD: epigraphic inscriptions, early medieval Croatian state, sacral objects, church furniture, dedicators, donors, stone monuments, national archaeology.

11 LITERATURA

- BUDAK, N., 1994. - Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb
- BULIĆ, F., (1888.) 1995. – Frane Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolini uz ostale suvremene dalmatinske iz doba narodne hrvatske dinastije*, Zagreb
- DELONGA, V., 1996. – Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split
- DURMAN, A., 2006. - Aleksandar Durman (ur.), *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb
- GHICA, V., MILOŠEVIĆ, A., URODA, N., DŽINO, D., 2016. – Victor Ghica, Ante Milošević, Nikolina Uroda, Danijel Džino, Arheološki projekt Varvaria / Breberium / Bribir u 2015. godini, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 43, Split, 9 - 48
- GUNJAČA, S., 1949. – Stjepan Gunjača, O položaju kninske katedrale, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. I, Split, 38 - 86.
- JAKŠIĆ, N., 1980. - Nikola Jakšić, Zabati oltarne pregrade iz Crkvine u Biskupiji kod Knina, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 21 (Fiskovićev zbornik I), Split, 97 – 110.
- JAKŠIĆ, N., 1981. – Nikola Jakšić, Romanička klesarska radionica iz Knina, *Peristil*, Zagreb, 24 / 1981, 27 - 33.
- JAKŠIĆ, N., 1995. – Nikola Jakšić, *Knin – hrvatska srednjovjekovna prijestolnica*, Split
- JAKŠIĆ, N., 2013. – Nikola Jakšić, U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgrađene crkve u vrijeme kneza Muncimira, *Starohrvatska prosvjeta*, ser III, sv. 40, Split, 136 - 153.
- JELOVINA, D., 1989. – Dušan Jelovina, *Starohrvatsko kulturno blago*, Zagreb
- JURKOVIĆ, M., 1995. – Miljenko Jurković, Sveti Spas na vrelu Cetine i problem *westwerka* u hrvatskoj predromanici, *Starohrvatska prosvjeta*, ser III, sv. 22, Split, 55 - 80.
- KUNTIĆ MAKVIĆ, B., 2009. – Bruna Kuntić Makvić (ur.), *Studia Varvarina*, vol. 1, Zagreb - Motovun, poglavlje: “Varvarina praeromanica”, 11 - 41.
- LE GOFF, J., 1998. – Jacques Le Goff, *Civilizacija srednjovjekovnog zapada*, Zagreb
- MAGAŠ, D., 2013. – Damir Magaš, *Geografija Hrvatske*, Zadar
- MESIĆ, J., 2004. – Jasenko Mesić (ur.), *Hrvatski arheološki godišnjak*, 1/2004, Zagreb, 211 - 213.
- MILOŠEVIĆ, A., 2017. – Ante Milošević (ur./ed.), 5. Gunjačini dani, Međunarodni znanstveni skup, *Kolokvij o Bribiru II*, Split
- ŠIŠIĆ, F., 1975. – Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb

- ŠLAUS, M., 2006. – Mario Šlaus, *Bioarheologija – demografija, zdravlje, trauma i prehrana starohrvatskih populacija*, Zagreb
- ŠVAB, M., TOMAŠIĆ, N., 1994. – Mladen Švab, Nikola Tomašić, *O upravljanju carstvom - Konstantin Porfirogenet*, Zagreb
- ZEKAN, M., 1993. - Mate Zekan, Pet natpisa kneza Branimira s posebnim osvrtom na nalaz iz Otresa, *Kačić*, 25/1993, 405 – 420.
- ZEKAN, M., 2003. - Mate Zekan, Pregled istraživanja lokaliteta Otres - Lukačuša, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III 27/2000 [2003], 261 – 271.
- ZEKAN, M., 2009. – Mate Zekan, Četiri zaslužna velikana hrvatske nacionalne arheologije srednjeg vijeka u 20. stoljeću (Luj Marun, Lovre Katić, Ljubo Karaman, Stjepan Gunjača), u: Jacqueline Balen, Božidar Čečuk (ur.), *Hrvatska arheologija u XX. stoljeću*, Zagreb, 235 – 269.
- ZEKAN, M., 2010. – Mate Zekan, Stjepan Gunjača (1909.-1981.) – muzealac, istraživač, znanstvenik, *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno – arheološka baština 1*, Split, 19 - 29.

12 ILUSTRACIJE

- Slika 1. - Nalazišta ranosrednjovjekovnih kamenih natpisa na području Šibensko - kninske županije.
- Slika 2. Ograda stubišta ambona iz Kapitula (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXV., 73).
- Slika 3. Kladenac za posvećenu vodu (a), nadgrobna ploče (b), nadgrobna ploča (c), Kapitul (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXVI., 74, 75, 76).
- Slika 4. Dio zabata ograde svetišta, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIII., 25).
- Slika 5. Ulomak arhitrava s imenima naslovnika bazilike na Crkvini (a), dio donjeg dijela zabata s ostatkom natpisa u lučnom pojasu (b), (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. IX., 11, 12).
- Slika 6. Završni ulomak arhitrava s natpisom zavjetnog sadržaja, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. X., 14).
- Slika 7. Ulomak arhitrava s početnim dijelom posvetnog natpisa, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XI., 20).
- Slika 8. Ulomak arhitrava s imenima arkandela Mihovila i Gabriela (a), dio zabata rekonstruiran od četiri ulomka (b), Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XII., 21, 22).
- Slika 9. Dio arhitrava s natpisom o darivanju i posveti sakralnog objekta, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIII., 23).
- Slika 10. Prozorska rešetka iz crkve Sv. Marije u Biskupiji s prikazom Bogorodice i Krista, evanđelista i crkvenog donatora, Crkvina (preuzeto: N. Jakšić, 1995, 15).
- Slika 11. Ulomak središnjeg pluteja ambona (a), fragment ambona (b), ulomak s figuralnim prikazom (c), Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XVIII., 33, 34, 35).
- Slika 12. Fragmenti kamenog raspela, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIX., 36).
- Slika 13. Zabat s likom Marije Moliteljice, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XIV., 26).
- Slika 14. Ulomci arhitrava s četveropojasnom dekoracijom, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XV., 27, 28).
- Slika 15. Ulomak arhitrava s natpisom iz katedrale hrvatskog biskupa, Crkvina (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XVI., 29).
- Slika 16. Nadgrobna ploča arkosolija, Crkvina (preuzeto V. Delonga, 1996, T. XX., 37).
- Slika 17. Ulomak arhitrava s ostatkom liturgijskog napjeva, Stupovi (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXI., 38).
- Slika 18. Ulomci kamenih spomenika iz bazilike Sv. Cecilije (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXII., 41-46).
- Slika 19. Ulomak arhitrava s ostatkom natpisa o izgradnji sakralnog objekta, Spas (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXI., 67).
- Slika 20. Ulomak dovratnika s likom Stefatona, Kninsko podgrađe (preuzeto: N. Jakšić, 1995, 21).
- Slika 21. Ulomak arhitrava ograde svetišta s posvetnim natpisom, Kninsko podgrađe (preuzeto: N. Jakšić, 1981, 29).
- Slika 22. Ulomak početnog dijela arhitrava i dvorednim naslovom (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXIII., 70).
- Slika 23. Ulomak arhitrava s ostatkom natpisnog polja, Kninsko podgrađe (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXXIII., 71).
- Slika 24. Ulomak arhitrava s dvorednim natpisom, Kninsko podgrađe (preuzeto: N. Jakšić, 1981, 29).
- Slika 25. Dio arhitrava i zabat ograde svetišta, Uzdolje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LII., 118/1, 118/2).
- Slika 26. Predromanički ulomci liturgijskog kamenog namještaja, Uzdolje (preuzeto: V. Delonga, 1996, LIII., 119-124).

- Slika 27. Arhitrav s naknadno uklesanim natpisom župana Ivana iz Uzdojla (preuzeto: N. Jakšić, 2013, 139).
- Slika 28. - Lijevi arhitrav (28a), desni arhitrav ograde svetišta (28b), Cetina (preuzeto: V. Delonga 1996, T. XXVII., 56/1, 56/2).
- Slika 29. Ulomak arhitrava ograde svetišta iz Krkovića (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 32).
- Slika 30. Ulomak arhitrava s dijelom natpisa o gradnji crkve, Mokro polje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXVI., 171).
- Slika 31. Ulomak arhitrava s natpisom o činu posvjedočenja crkvenog objekta, Mokro polje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXVI., 172).
- Slika 32. Ulomak arhitrava s imenom donatora (32a), ulomak s ostatkom posvetnog teksta (32b), ulomak arhitrava s otučenim natpisom (32c), Pađene (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXXII., 183-185 a, b).
- Slika 33. Ulomak arhitrava iz Graca kod Drniša (preuzeto: N. Jakšić, 2013, 147).
- Slika 34. Ulomak zabata s osatkom posvetnog natpisa, Gradac kod Drniša (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. XXVIII, 59).
- Slika 35. Ulomci predromaničkog arhitrava iz crkve Porodjenja Marijina u Gracu (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXXXIV., 235).
- Slika 36. Ulomak predromaničkog reljefa s djelomičnim natpisom (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 17).
- Slika 37. Greda trokutastog zabata ograde svetišta (preuzeto: A. Milošević, 2017, 48).
- Slika 38. Ulomak natpisa sa sarkofaga (preuzeto: V. Ghica, A. Milošević, N. Uroda, D. Džino, 2016, 21).
- Slika 39. Ulomci luka ograde svetišta iz Otrisa (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 27).
- Slika 40. Trabeacija ograde svetišta iz Otrisa (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 22).
- Slika 41. Prikaz lijevog arhitrava i zabata ograde svetišta iz Ždrapnja (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 29).
- Slika 42. Završni dio desnog arhitrava ograde svetišta iz Ždrapnja (preuzeto: N. Jakšić, 2009, 30).
- Slika 43. Ulomci predromaničkog arhitrava i luka (43a), ulomak tjemena luka (43b), Donje polje (preuzeto: V. Delonga 1996, T. XLVIII., 105, 106).
- Slika 44. Ulomak luka s imenom Sv. Florijana (44a), ulomak krajnjeg lijevog dijela luka (44b), Donje polje (preuzeto: V. Delonga, 1996, T. LXIX., 107, 108).
- Slika 45. Ranoromanički trijumfalni luk apsida s natpisom na vanjskoj strani, Donje polje (ljubaznošću Željka Krnčevića).
- Slika 46. Trijumfalni luk s posvetnim natpisom na unutarnjoj strani, Donje polje (ljubaznošću Željka Krnčevića).